Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

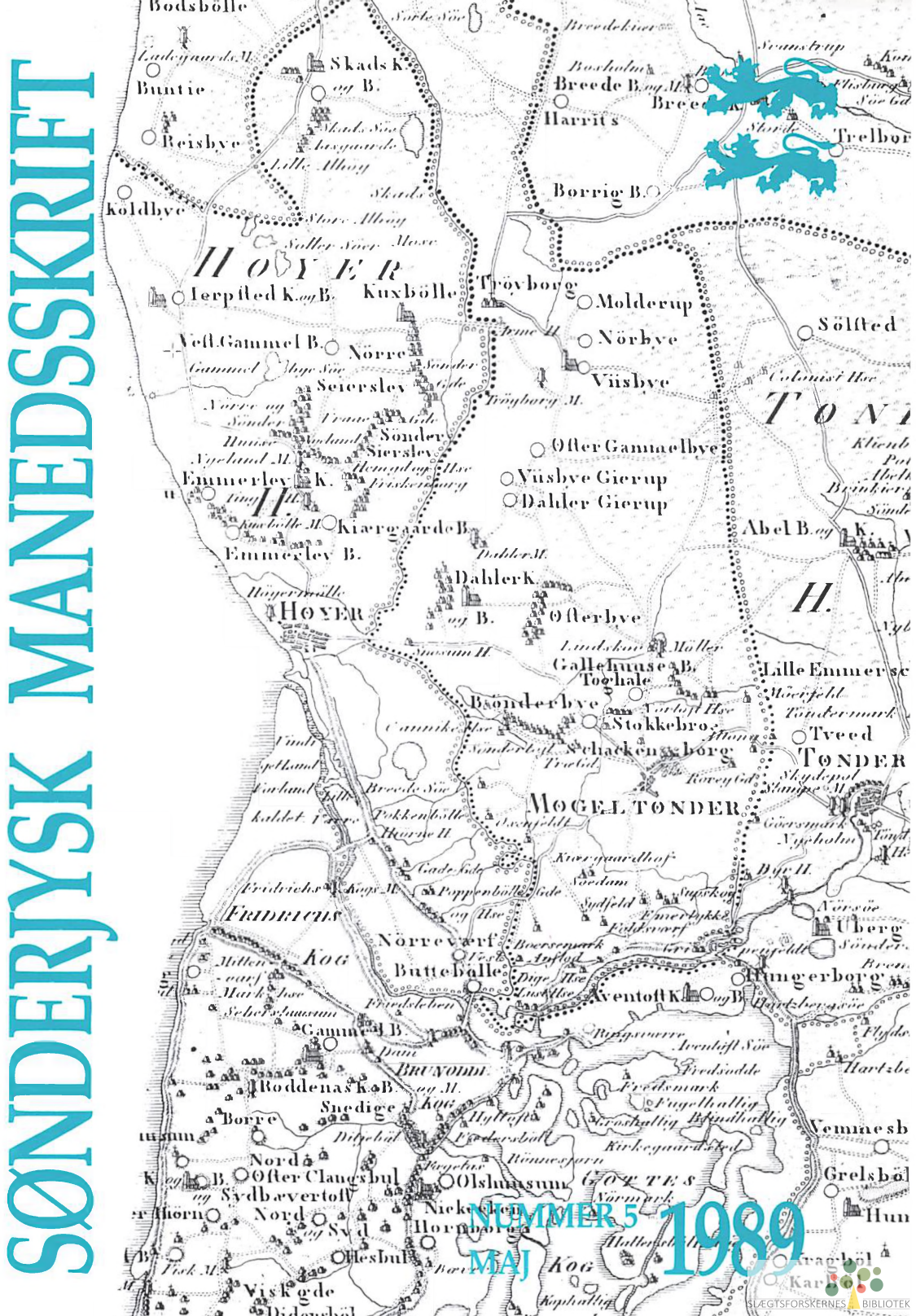

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Sønderjysk Månedsskrift

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland

Abonnementspris 110 kr. årligt incl. moms og forsendelse.

Enkeltnumre koster 15 kr. pr. stk.

Ekspedition:
Historisk Samfund for Sønderjylland, Sekretariat, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa
tlf. 04 62 46 83.
Kontortid, ma.-fr. kl. 9-13.

Redaktion:
Inge Adriansen, Museet på Sønderborg Slot
6400 Sønderborg

Steen W. Andersen
Haderslev Museum
6100 Haderslev

Henrik Fangel (ansv.)
Institut for sønderjysk lokalhistorie
Haderslevvej 45
6200 Aabenraa

Sønderjysk Månedsskrift indtales på bånd, der kan lånes på biblioteket

Sats/montage:
Aabenraa Fotosats ApS

Tryk: Aabenraa Bogtrykkeri

I dette nummer:

Hilsen til Peter Kr. Iversen 131

Dette nummer af månedsskriftet er tilegnet Historisk Samfund for Sønderjyllands tidligere formand, vestslesvigeren Peter Kr. Iversen, på 75-års dagen den 23. maj. Knud Fanø, Flensborg, bringer en hilsen i dagens anledning.

Det vestslesvigske kulturlandskab 132

Marsken, som kendetegner det vestslesvigske landskab, er et væsentligt grundlag for egnens landbrug. H. Meesenburg, Esbjerg, fortæller her om forskellige tiders udnyttelse af geest og marsk.

Bjerremark ved Tønder. Indretning af kursuscenter i en gammel marskgård 140

De gamle marskgårde er utidssvarende som landbrugsbedrifter. Arkitekt Steffen M. Søndergaard, Askov, fortæller her om, hvordan en enkelt gård blev reddet og indrettet til kursuscenter, uden at dens særlige præg gik tabt.

Ny tilbygning til Slotsgade 22 i Møgeltønder 146

At bygge nyt til gammelt og at skabe tidssvarende boliger i gamle huse er ikke let. Arkitekt Steffen M. Søndergaard, Askov, fortæller her om, hvordan det blev gjort i et hus i Møgeltønder.

Oluf P. Olufsen. Tønders tyske førstemand og borgmester i 1920'erne 149

Tysksindet borgmester og ridder af Dannebrog. Ingolf Haase, Tønder, har fundet hans ridderbiografi frem og forsøger herigennem at belyse de nationale forhold i Tønder omkring 1920.

Et privatmuseum i Lydersholm 152

V. Leick, Tønder, har fremdraget nogle billeder fra dette mærkelige »museum« og fortæller her om den mand, som skabte det.

Marsksognet Ballum - moderne udvikling og gammel kultur . 155

På grundlag af en etnologisk undersøgelse fortæller Nina Fabricius, Esbjerg, om forandringer og gammel kultur i et marsksogn.

Det trykte kildemateriale til belysning af den tønderske kniplingsindustri 163

Til glæde for alle, der beskæftiger sig med Tønder-kniplingerne og deres historie, bringer Sigurd Schoubye, Tønder, en fuldstændig liste over al trykt litteratur om dem.

Claus Eskildsen - omkring en bibliografi 171

Peter Kr. Iversen har kigget nærmere på en bibliografi over en kendt vestslesvigers omfattende produktion og knytter nogle kommentarer hertil.

Det sker - på de nordslesvigske museer 172

Museernes arrangementer - og et salonbillede på Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder.

Bagsiden om forsiden: Bønderby 176

Bønderby ligger ned mod Tøndermarsken. Peter I. Iversen fortæller her om »sejlende møddinger« i marsken i gamle dage.

Forsidebilledet er et udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1805 over området vest for Tønder. Midt i dette udsnit ses landsbyen Bønderby, der ligger som en markeret gårdrække på geestranden ned imod Tøndermarsken. Om den udnyttelse af marskens gode ressourcer, som tidligere foregik på gårdene i Bønderby, fortælles på bagsiden, side 176. (Kortet gengivet med Geodætisk Instituts tilladelse A 404/85).

Dette nummer af månedsskriftet er udsendt med støtte fra Brødrene Hartmann's Fond.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Hilsen til Peter Kr. Iversen

– på 75-årsdagen

Af KNUD FANØ

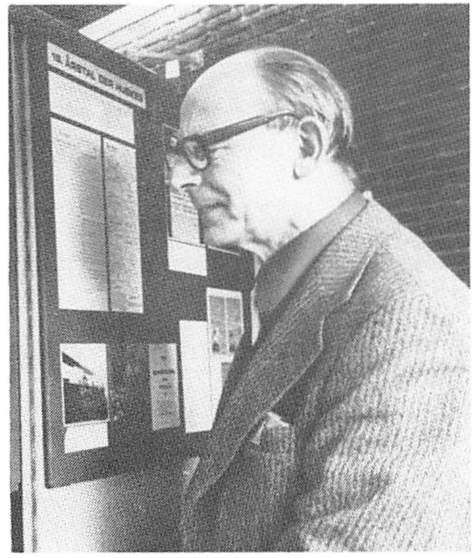

Dette nummer af Sønderjysk Månedsskrift – med en buket artikler fra Vestslesvig – udsendes som en hilsen til et tidligere redaktionsmedlem, Peter Kr. Iversen, i anledning af 75-årsdagen den 23. maj 1989. Knud Fanø, Flensborg, der har siddet i Historisk Samfunds styrelse siden 1948, har på redaktionens opfordring skrevet følgende omtale af fødselaren:

Peter Kr. Iversen har fra barnsben været dybt forankret i sin hjemegn med udgangspunkt fra hjemmet i Bønderby. Her og på Tønder Statsskole vaktes tidligt hans interesse for hjemstavnshistorien. Det er på denne baggrund hans indsats for arbejdet med historien og særligt hans lokalhistoriske arbejde må ses.

Efter studieårene ved Aarhus Universitet blev Iversen i 1944 som arkivar knyttet til Landsarkivet i Aabenraa, hvor han siden fik sit virke som landsarkivar 1960-81. I direkte forlængelse af hans virksomhed på arkivet, fremstod hans arbejde for Historisk Samfund for Sønderjylland, i hvis styrelse han blev sekretær i 1946 og i 1956 formand. Formandsposten beklædte han derefter til 1966 og igen i perioden 1971-79, mens han i årene 1968-71 genoptog sit gamle arbejde som sekretær. Andre arbejdsopgaver og hensyn til helbred dikterede disse variationer.

Peter Kr. Iversen har i alle årene været en utrættelig inspirator for arbejdet i Historisk Samfund og havde fortrinlige evner som leder af foreningen og styrelsen. Han gennemførte i 1955 lovændringen, der med amtsstyrelser og tillidsmænd betød en væsentlig styrkelse af den folkelige side af Samfundets arbejde. Gennembruddet i det lokalhistoriske arbejde, som vi har set i de senere år med fremvæksten af lokalhistoriske foreninger og arkiver, skyldes – ud over den generelt øgede interesse for lokalhistorie – ikke mindst disse initiativer samt Iversens arbejde på arkivet og i landsdelen.

Når man tager det mangefold af opgaver, som Iversen har påtaget sig og udført inden for det historiske arbejde, op til betragtning, kan man blive næsten stakåndet. Men Iversen har løst sine opgaver med sej energi, besindig ro og et betydeligt stænk vestslesvigsk lune, stærkt støttet af fru Mathea, der trådte til på hjemmefronten i 1953. Hendes støtte og inspiration har været en vigtig forudsætning for, at denne kraftpræstation har kunnet udøves.

Der vil dårligt kunne bruges for stærke ord i en hyldest til Peter Kr. Iversen for hans indsats nu ved 75-årsdagen. Men lad os konkludere på vort eget sprog, at den har været »ett så ring« og så knytte et hjerteligt til lykke hertil med ønsket om tid og kræfter til færdiggørelse af yderligere opgaver.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

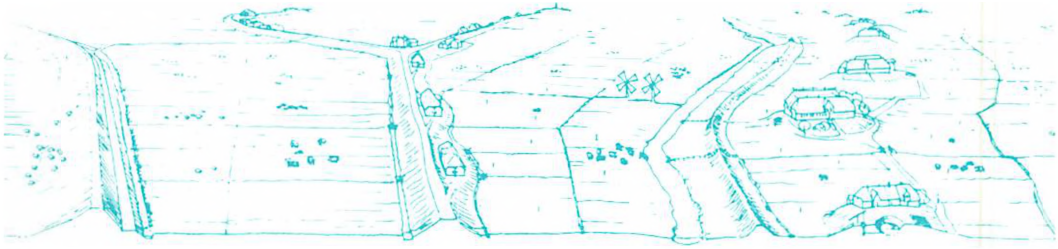

Fremskudt dige | Huse på gammelt dige | Værf bag sommerdige

Det vestslesvigske kulturlandskab

Af H. MEESENBURG

Mellem Kongeå og Eider

En køretur ad hovedvejen fra Esbjerg over Ribe og Tønder til Husum byder ikke den rejsende på megen vildskab, idet højden kun ved Bredsted overstiger de 25 meter. Selv bakkeøerne hæver sig på dette stræk sjældent markant over de tilgrænsende hedesletter, og det hav, der under sidste istids afsmeltning gradvis satte Nordsøens bund under vand, kunne uden større modstand sende sine stormfloder ind over det vestslesvigske lavland. Kun Røde Klev på Sild holder stadig med sine 50 meter stadig stand mod Vesterhavets brænding, stærkt hjulpet af kystsikringens høfder og betonklodser.

Langs det jyske fastland udfordrer kun klintkysten mellem Højer og Ballum fortsat naturkræfterne, idet istidens landskaber iøvrigt langs det 120 kilometer lange møde med havet fra Esbjerg til Husum dækkes af havets aflejringer og beskyttes af diger. Nord for Højer når denne marskbræmme sjældent en bredde på over 5 kilometer, mens den langs Vidåen trænger 20 kilometer ind over hedesletten. Lavest ligger landet langs Trene og Eideren, hvor marskens græsland stadig har sin mest imponerende udstrækning.

Bebyggelse og erhvervskultur

Den omtalte region strækker sig fra Eidersted og Husum i syd til Fanø og Ribe i nord og omfatter et op til 40 kilometer bredt landskabsbælte, der spænder fra en havvendt række af klintøer og højsander i vest over Vadehavets enorme sandflader til geestrandens marskvendte sogne på kanten af det jyske fastland - ialt et areal på omkring 3-4.000 km². Listerdyb og Tøndermarsk skiller mellem en sydslesvigsk region, der allerede i over et årtusind har været påvirket af frisisk sprog og teknologi, og marskområderne fra Ballum nordover, der først digesikredes i vort århundrede. Selv det gamle Ribe har således helt frem til 1913 ligget åben og ubeskyttet for tusind års stormfloder.

På de følgende sider vil jeg forsøge at tegne et oversigtsbillede af denne store og rigt varierede region, idet jeg som rød tråd vil benytte Peter Dragsbos eksemplificerende skitse af et marskområde, »der har det hele«! Dragsbo kunne have hentet sit snit fra Tøndermarsken, der også vil udgøre dette bidrags geografiske tyngdepunkt.

Tøndermarsken er såvel kulturhistorisk som geografisk det mest alsidige

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Landsby på geest-ryg Købstad på geest-ø Landsby på geest-rand

Forskellige bebyggelsestyper fra vest til øst – fra det fremskudte dige til geest-randen. Tegning af Peter Dragsbo.

og bedst dokumenterede danske marskområde. Fire »bakkeøer« danner sammen med Tinglev Hedeslette marskens ramme. Mod nord har Højer-Emmerlev dannet udgangspunkt for 1556- og 1861-diget samt for det ny fremskudte dige. Bønderby og Møgeltønder ligger langs kanten af områdets største bakkeø, der nord for Tønder uskarpt går over i Vidåens hedeslette, som af Rørkær-Jejsings markerede bakkeryg adskilles fra sin sydlige del langs Grønå og Sønderå. Endelig begrænses hedeslette og marsk mod syd af Sønderløgums bakkeø. En markeret flyvesandsryg strækker sig fra Lydersholm i øst over Sæd og Ubjerg til Aventoft i vest. Indtil digebygningens start i tidlig middelalder er det stigende havspejl trængt stadig længere østpå ind over hedeslettens tørvefyldte lavninger.

Kortet viser bebyggelsens alsidige udnyttelse af områdets landskaber. Marsken er tidligt indgået i geestrandens landbrug, og landsbyerne har sikret deres marskland ved sommerdiger, længe før det ældste havdige blev bygget i 1556. Højer var oprindelig en landsby, der efterhånden som digebygning afskar Tønder fra direkte besejling, fik tillagt funktionen som udhavn.

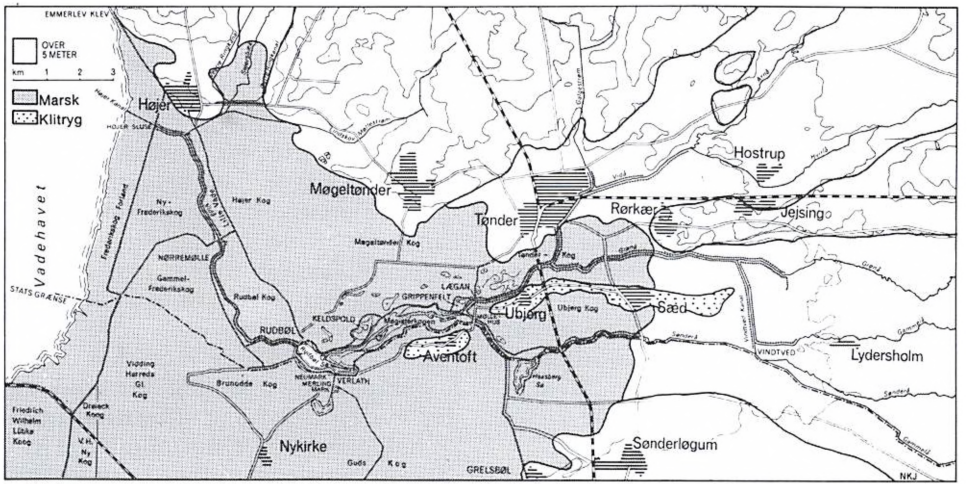

Tøndermarskens landskaber, efter N. Kingo Jacobsen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

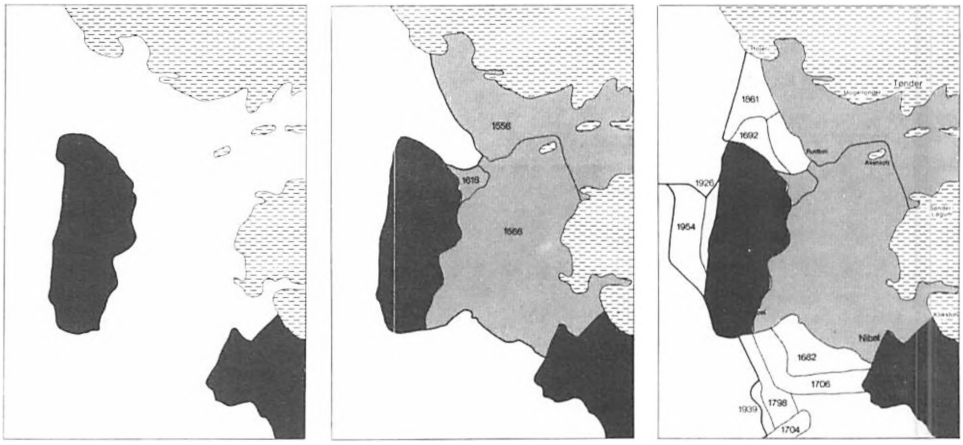

Møgeltønder har sin oprindelige gårdkerne i behold ned mod marsken, mens bybilledet i dag domineres af Slotsgade og Schackenborg. Rørkær kroner sin bakkeøs vestpynt, mens Sæd, Ubjerg og Aventoft klynger sig til en lav klitryg. Tønder har – som Ribe – valgt den trafikalt-strategiske beliggenhed, hvor geest, marsk og å mødes.

Noget om kulturhistoriske gradienter

Den vestslesvigske tidevandsregions kulturmønster udgjorde helt frem til det trafikale og industrielle gennembrud omkring år 1900 en rigt varieret mosaik, ja havde bevaret en stor del af sine karaktertræk helt frem til 1960ernes omvæltning. Den første bølge ramte især ørækkens specialisering på søfart; damp afløste sejl, og ladepladsernes småreder ier blev opslugt af storhavnene. Den søfarende øbo fulgte med, og den store udvandringsbølge var overstået før 1. Verdenskrig. Fastlandets marskbonde opretholdt derimod store dele af sit traditionelle græsningsbrug op gennem mellemkrigsårene – især i den sydslesvigske marsk.

Regionens førindustrielle »kulturmosaik« kan måske bedst forstås ved at tage sit udgangspunkt i en indtrængen af frisiske kulturelementer fra sydvest og en tilsvarende vestjysk bosættelse langs geest-randen ud mod marskengens rige græsland. Den lineært fordelte gårdrække langs den vestjyske å-dal bliver endnu mere markant, hvor geestens magre sandjord grænser op til den fede klæg, og geest-randens lange gårdrækker – der i dag når deres rigeste udformning i de frisisk-talende geestsogne – har antagelig »jysk rod«. Men i syd påvirker frisisk marsk-teknologi allerede fra tidlig middelalder den vestjyske brugsform, bl.a. med anlæg af geestnære diger, og jysk erhvervskultur og sprog overlejres af frisisk. Også ude på ø-rækken breder frisisk sprog og kultur sig nordpå, og mens Listerdyb udgør sprogets nordgrænse, trænger frisisk byggestil helt op til Fanø. Hvor de oprindelige grænser mellem jysk og frisisk har gået, er således godt skjult af adskillige lag frisisk dækfarve.

Rigest udviklet og med den stormflodstilpassede teknologi i behold møder vi den dag i dag »friser-kulturen« på halligerne, hvor stormfloderne fortsat betyder »land-unter«, hvor værfets sikkerhed fortsat er betingelsen for at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

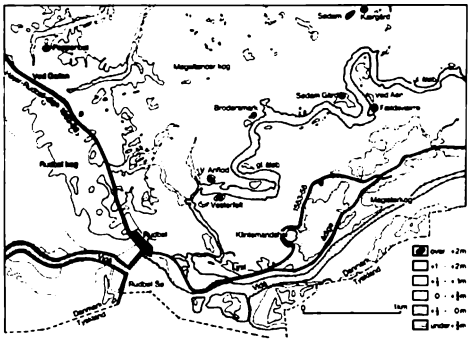

Kort over den gamle Vidå ved Rudbøl med markering af værfer. Fra »Vadehavets økologi«.

Modsatte side: Tre stadier i Tøndermarskens inddigning, ca. år 1500, 1650 og 1960. Fra »Nordfrisland, digernes land«.

overleve, og græs er eneste afgrøde. Friserkulturens karakteristiske elementer er værfet, feddingen, sommerdiget, husets bærende konstruktion og et græsningsbrug med helt specielle ejerforhold. Værf og fedding udgør en enhed. Af marskens fede klæg udskar friserne blokke, græstørv, af hvilke de opbyggede en byhøj, værfet, til stormflodssikkert niveau. På byhøjens flade top lå en eller flere gårde, måske en stor landsby. Samtidig begrænsede værfets høje yderrand en eller flere gadekær, fedding'er, med ferskvand til husdyrene. Fra dammen førte en række rør vandet ud til vippebrønde, hvorfra vandet blev hevet op. Beboerne selv fik deres drikkevand fra tagene. Tagene blev båret af solide trækonstruktioner. Murværket var således ikke bærende og kunne ved stormflod skylles væk, uden at loftets rimeligt sikre tilflugtssted brød sammen.

Som i alle græsningsbrug var arealerne opdelt i en indmark, der fra 12. maj til 24. august blev anvendt til høslet, mens udmarken kun blev benyttet til græsning. Ligesom i andre græsbrug var antallet af husdyr fastlagt i ejerlagets statutter for at hindre overgræsning og sikre, at der var vinterfoder nok. Bortset fra gårdens toft oppe på værfet, tilhørte al jord ejerlaget. Alligevel bestemte et forholdstal den enkelte gårds andel i fællesjorden. Den enkelte gårds størrelse var ansat til et bestemt antal græsningsenheder, »Notgras« som angav det areal, en ko behøvede i græsningsperioden fra den 12. maj til den 24. august. Nærmest værfet lå indmarkens høslet-arealer opdelt i en række fenner, der hvert år ved rebning blev nyfordelt mellem ejerlagets parthavere efter den enkelte gårds græsningsret. Arealerne indgik således i en fast turnus, der sikrede en retfærdig fordeling. Et sådant fællesskab omkring høslet-arealerne er beskrevet på Fanø og Skallingen, hvor det først afskaffes omkring 1930. På en del halliger overlever fællesskabet helt ind i efterkrigstiden. Derpå privatiseres jorden i et forsøg på at skabe et rentabelt landbrug, idet turismen dog i dag - som på alle vadehavets øer - også bliver hallingernes hovederhverv.

Værf-bebyggelsen møder vi dog ikke kun ude på de stormtruede halliger, men også inde i den digesikre marsk. Den vidner her om en tid, da også denne marsk endnu lå åben for stormfloder. Den nordligste værf-gruppe er Misthusum i Ballummarsken med ti værfer, der frem til stormfloden i 1634 udgjorde frisernes nordligste bastion. På tilsvarende måde vidner en lang række værf-gårde i Tøndermarsken om en tid, hvor en frisisk kolonisation fandt sted midt ude i den ellers utilgængelige marsk.

Udskiftningen

Ved ophævelsen af landsbyfællesskabet var det målet retfærdigt at fordele ejerlagets jorde på parthaverne, helst i rimeligt rationelle enheder. I det østlige Danmark forsøgte man mange steder

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

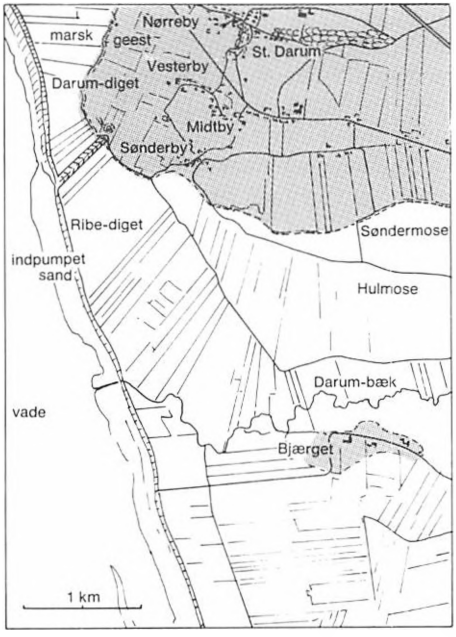

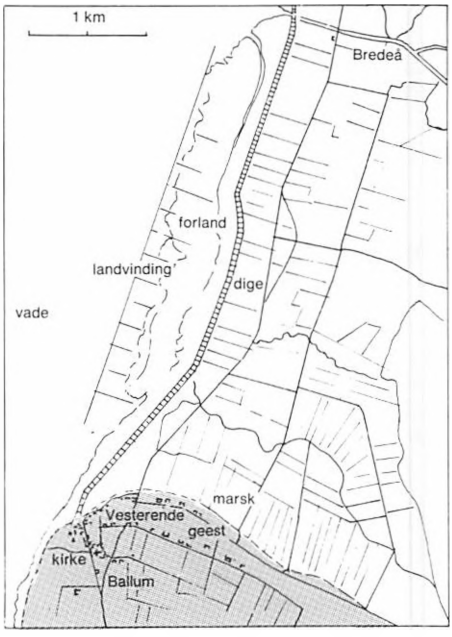

De fire kortskitser viser eksempler på marsknær bebyggelse. Darum, Ballum, Emmerlev og Møgeltønder ligger langs randen af en større bakkeø, mens Højer samt Aventoft og Ubjerg (se kortet side 133) ligger på små geest-øer omgivet af marsk til alle sider.

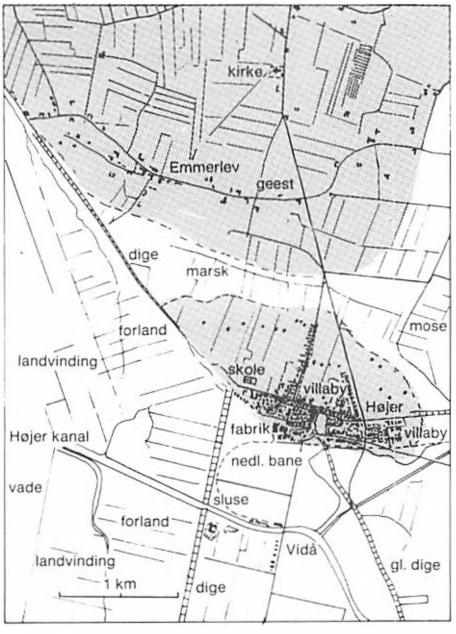

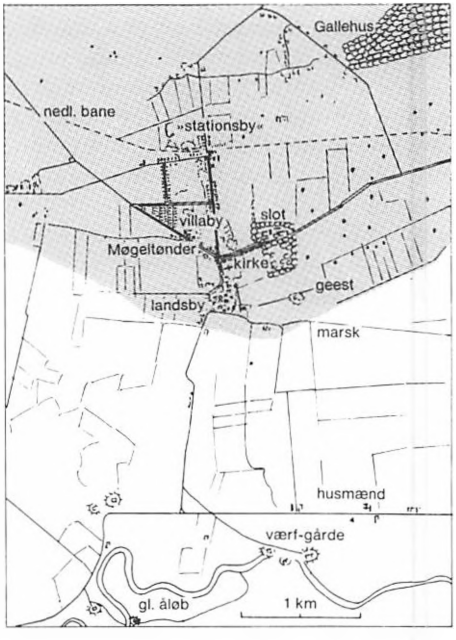

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Flyfoto af Ballums randbebyggelse. Fot. Svend Tougaard.

at opretholde den eksisterende landsby ved at give hver gård et cirkeludsnit. Hvor landsbyen lå centralt i ejerlaget, var en sådan »lagkagedeling« af jorden, en stjerneudskiftning, mulig, ja kunne i nogle tilfælde give en retfærdig fordeling, således at hver gård både fik andel i den landsbynære, velgødede jord – og overdrevets fjerne, golde arealer. Langs den vestjyske gårdrække ved åen forsøgte man noget tilsvarende, idet hver gård – med åen som grundlinie – fik en lang parcel, der fra engen strakte sig ind i den tilgrænsende hedes uendelighed.

Udskiftningen i Bolilmark på Rømø er planlagt efter tilsvarende principper. Her har hver gård fået tildelt et stykke af hver slags jord. Vigtigst er østkystens marsk, der muliggør høslet og vinterfoder, der er forudsætning for kreaturhold, mødding og gødskning af de magre klit-agre. Klitheden og strandengen mod vest giver græsning.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

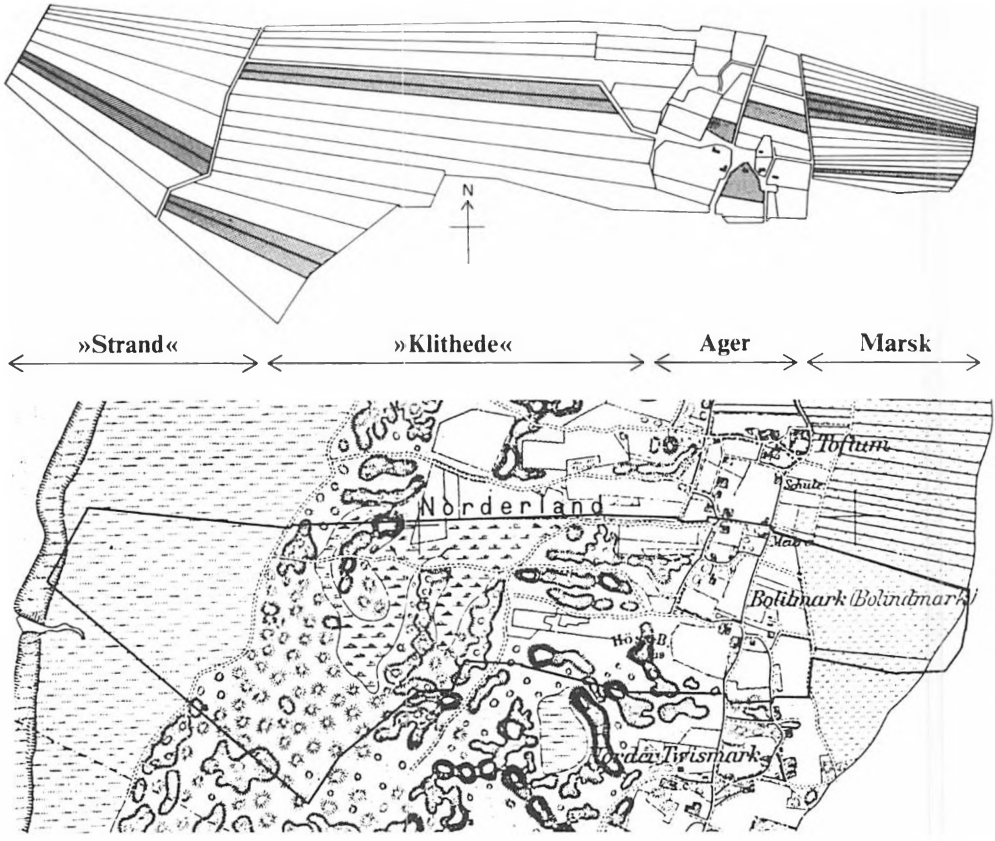

Øverst udskiftningskort over Bolilmark efter 1854. En enkelt gårds jorder er markeret. Nederst ejerlaget indtegnet på udsnit af Rømø-kort fra 1879. Fra Gunnar Solvang: »Vadehavsbønder«.

En enkel løsning synes ikke at have været mulig, men strimlerne ligger parallelforskudt tværsover øen.

Heller ikke det slesvigske geestrandsogn viser nogensinde så enkle løsninger i sin jordfordeling, som det østdanske ideal. Tværtimod virker udskiftningskort over et sådant ejerlag næsten, som om fællesskabets utallige dyrkningsenheder uændret går igen i udskiftningen H. F. Feilberg's storlandsby Darum er mit kaotiske yndlingseksempel. Ligesom i Ballum ligger gårdene langs den markante grænse mellem marsk og geest, og landskabet lægger tilsyneladende ingen hindringer i vejen for landinspektørens lineal. Linealen er da også blevet flittigt brugt, men kun for at efterlade et virvar af småparceller. Retfærdigheden synes dog at være sket fyldest, idet hver af landsbyens gårde har fået andel i al tænkelig slags geest- og marskjord. Havvendt marsk, å-nær marsk, moseeng, samt sandjord af alle sorter. En optælling viser, at det enkelte brug ved udskiftningen har fået tildelt 10-20 parceller. Senere jordfordelinger har forenklet billedet betydeligt, idet det først for alvor er 1960ernes sammenlægning af brug, der sætter fart i forenklingen.

Fra Tøndermarsken har jeg valgt

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Udskiftningskort over St. Darum ejerlag, tegnet i 1847. Præstegården, hvis jorder er markeret, har fået del i forskellig slags jord, såvel på geesten som i marsken.

Højer, Møgeltønder og Ubjerg, som eksempler. Antallet af gårde er forholdsvis beskedent, hvilket forenkler overblikket, men alt i alt kendetegnes samtlige geestrandsogne af uoverskuelighed. Jordlovsudvalget har derfor netop i marskegnen gjort et stort arbejde med forenkling.

Digernes husmænd

Bortset fra Vestslesvigs få herregårde, Trøjborg og Schackenborg, var de gamle, store marskgårde egnens adel. Nogle gik tilbage til middelalderen, andre var oprettet i forbindelse med 16-1700-tallets inddigninger. Disse gårde havde et stort tilliggende, mange husdyr og stort folkehold.

Men ind imellem de spredte storgårde på deres værfer, klyngede talrige husmandsbebyggelser sig til marskens digelinier. De måtte nøjes med en stump have og et par køer, men sikrede sig udkommet ved talrige bierhverv. Nogle var bådmænd og sejlede daglige fornødenheder til marskens beboere, da en stor del af person- og godstransporten før afvandingen fulgte marskens åer, kanaler og grøfter. Fragten af møg fra Rudbøl til Bønderby skildres levende af Peter Iversen i bagsidehistorien s. 176.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bjerremark ved Tønder

Indretning af kursuscenter i en gammel marskgård

Af STEFFEN M. SØNDERGAARD

Marskens imponerende rødstensgårde med gavlkviste og stråtag er et karakteristisk indslag i det vestslesvigske landskab, men hvor længe? Ændringerne i landbruget gør de gamle gårde utidssvarende, og en efter en bliver de taget ud af driften for i mange tilfælde at gå et stille forfald i møde. Heldigvis er mange blevet reddet og indrettet som moderne helårshuse eller fritidsboliger, mens de største af gårdene har kunnet finde alternativ anvendelse som f.eks. kursuscentre som Kiers gård i Højer og Bjerremark syd for Tønder.

Men det er ikke sådan ligetil at bygge en gammel bevaringsværdig landbrugsejendom om til et tidssvarende kursuscenter med alt, hvad det stiller af krav til faciliteter. Mange hensyn skal tages, og man kommer heller ikke udenom nogle vanskelige kompromis'er for at få det hele til at falde på plads.

Hvordan det kan gøres – herom fortæller arkitekt Steffen M. Søndergaard fra Erik Holms tegnestue, der udarbejdet det gennemførte forslag til indretning af det nyligt åbnede kursuscenter på den fredede gård Bjerremark syd for Tønder.

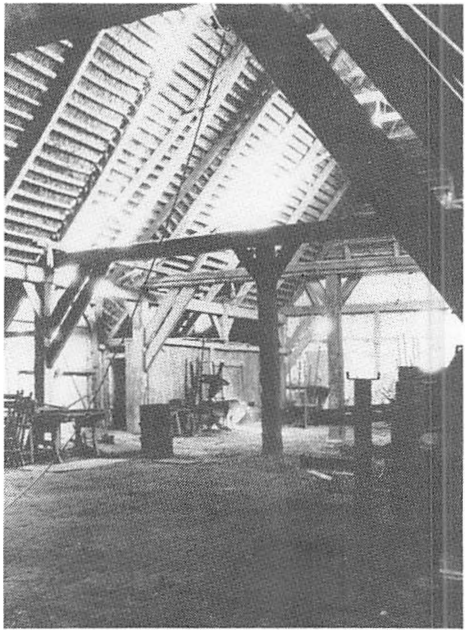

Laden før istandsættelse og nyindretning. Fot. SMS 1986.

Bjerremark er opført på et værf i det flade landskab syd for Tønder og skærmes af en løvtræsbeplantning med store træer. Gårdens sluttede bygningsanlæg omfatter et stuehus med tre sammenbyggede avlslænger og fremtræder i alt væsentligt symmetrisk, når man ser bort fra den bygning, der forbinder stuehuset med vestre staldlænge.

Stuehuset dateres af tavlen på østgavlen til 1842, og de sparsomme brandforsikringsarkivalier oplyser, at det på dette tidspunkt er »vergrössert«, og »neu angebaut«. At der er tale om tilføjelser til et ældre hus fremgår da også af de vekslende sokkeludformninger og murstensformater samt af snedkerarbejder fra hhv. 17- og 1800-årene. Husets hovedform og bl.a. gesimsudformningen er karakteristisk for tiden omkring midten af 1800-årene og bekræfter dermed tavlens årstal.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

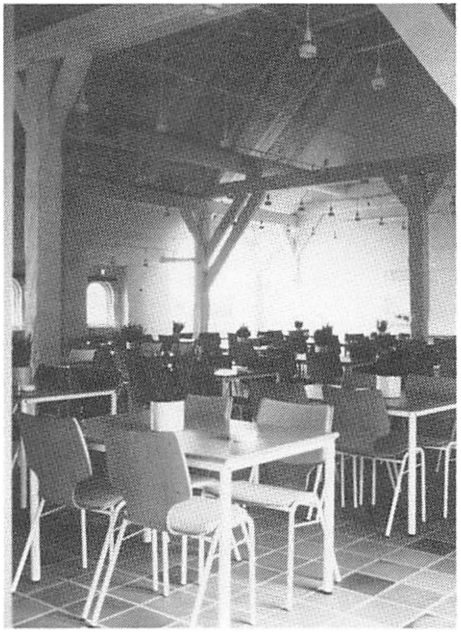

Laden efter istandsættelse og nyindretning. Fot. SMS 1988.

Stuehusets rumdeling fra denne ombygning og udvidelse er velbevaret, især ud mod haven, hvor rummene forbindes af døre på række, og hvor stuerne har pudsede lofter med trukne gesimser og rosetter. Til rumudstyret hører desuden nogle fliseovne og et usædvanligt fint, halvrundt vindfang af træ.

Det er uvist, om årstallet 1872 på ladens østgavl refererer til opførelsen eller ombygning, at der skal derfor i denne forbindelse peges på, at der i Møgeltønder findes en gård med beslægtede avlsbygninger fra 1838. Det drejer sig om Lücks Gaards, Slotsgade 21, hvor symmetriske staldlænger ligeledes udgår fra en mægtig lade. Karakteristisk er i begge tilfælde ladens tværgående agerum samt avlslængernes langs- og tværgående ganglinier, der alle kan aflæses i ydermurenes porte og døre, hvoraf nogle krones af gavlkviste.

På grund af sine mange kvaliteter er Bjerremark fredet, men efter landbrugsdriftens ophør på gården fik bygningerne alligevel lov til at forfalde og blev udsat for både hærværk og ildspåsættelse. Med planerne om at indrette gården til kursuscenter viste der sig omsider mulighed for en tiltrængt istandsættelse, men til gengæld ville en gennemførelse af initiativtagernes eget indretningsforslag have medført en omfattende ødelæggelse af gårdens bevaringsværdier.

Fredningsstyrelsen (nu Planstyrelsen) kunne derfor ikke godkende forslaget. I sin administration af Bygningsfredningsloven benytter Planstyrelsen imidlertid en række tegnestuer, som i kraft af arkitektoniske kvalifikationer og fortrolighed med den lokale byggestil kan udarbejde alternative forslag, der imødekommer både funktionskrav og bevaringsmæssige/arkitektoniske hensyn. En af de tegnestuer, som bistår styrelsen med denne konsulentvirksomhed, er Erik Einar Holms. Det oprindelige forslag blev derfor - som en service over for initiativtagerne - sendt til tegnestuens Sønderjyllands-afdeling, for at få tilvejebragt et forslag, der både kunne imødekomme kursuscenterets funktionskrav og hensynet til Bjerremarks bevaringsværdier.

På denne baggrund blev der nu udarbejdet et forslag, der indebar, at reception, fællesrum samt flere undervisningslokaler og grupperum - foruden centerlederens bolig - blev indrettet i stuehuset. Og vel at mærke inden for rammerne af den gamle plandisposition, lige som det blev anvist, hvordan man kunne kombinere en forbedring af indretningen med en retablering af gårdsidens vinduesplacering, der var blevet forstyrret på et tidligere tidspunkt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

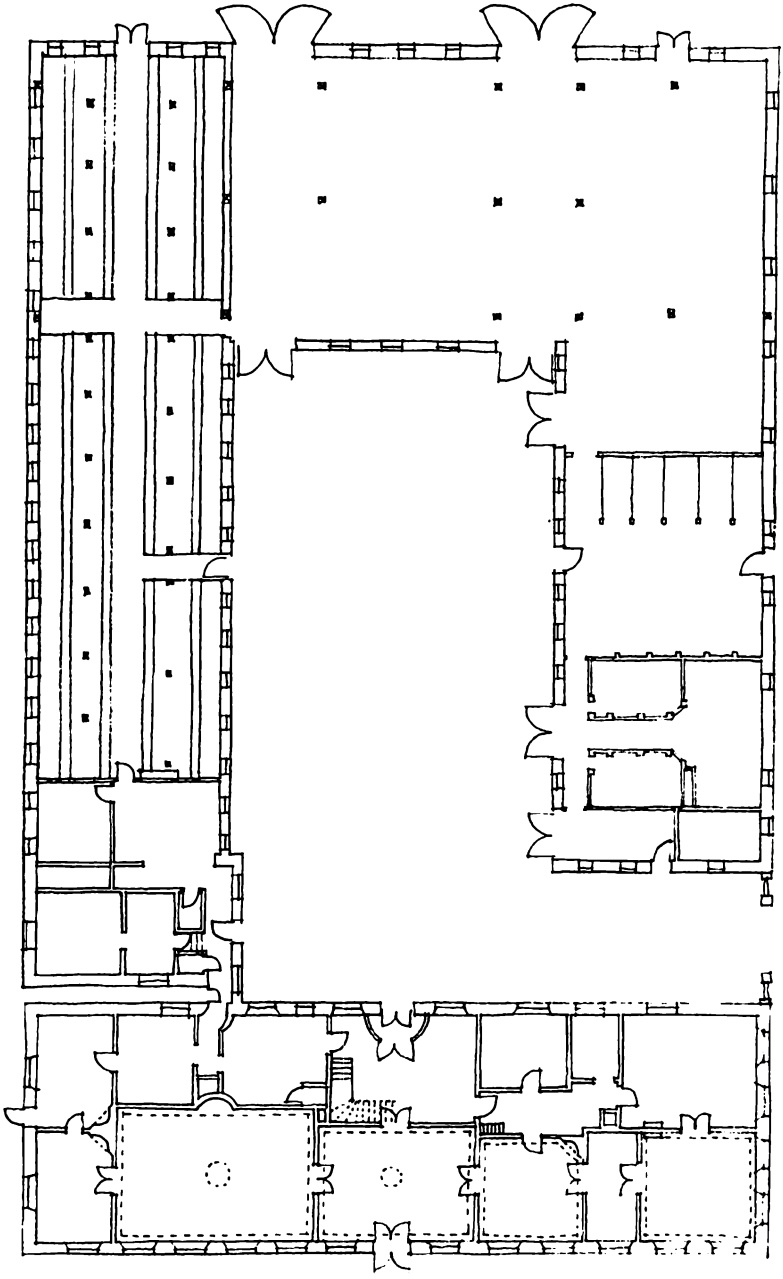

Skitsemæssig gengivelse af Bjerremarks indretning før ombygningen til kursuscenter. Kældrene og stuehusets tagetage er ikke vist, ligesom etageadskillelsernes synlige bjælker af hensyn til overskueligheden ikke er indtegnet. Mål: 1 cm = 3,33 m. SMS 1989.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

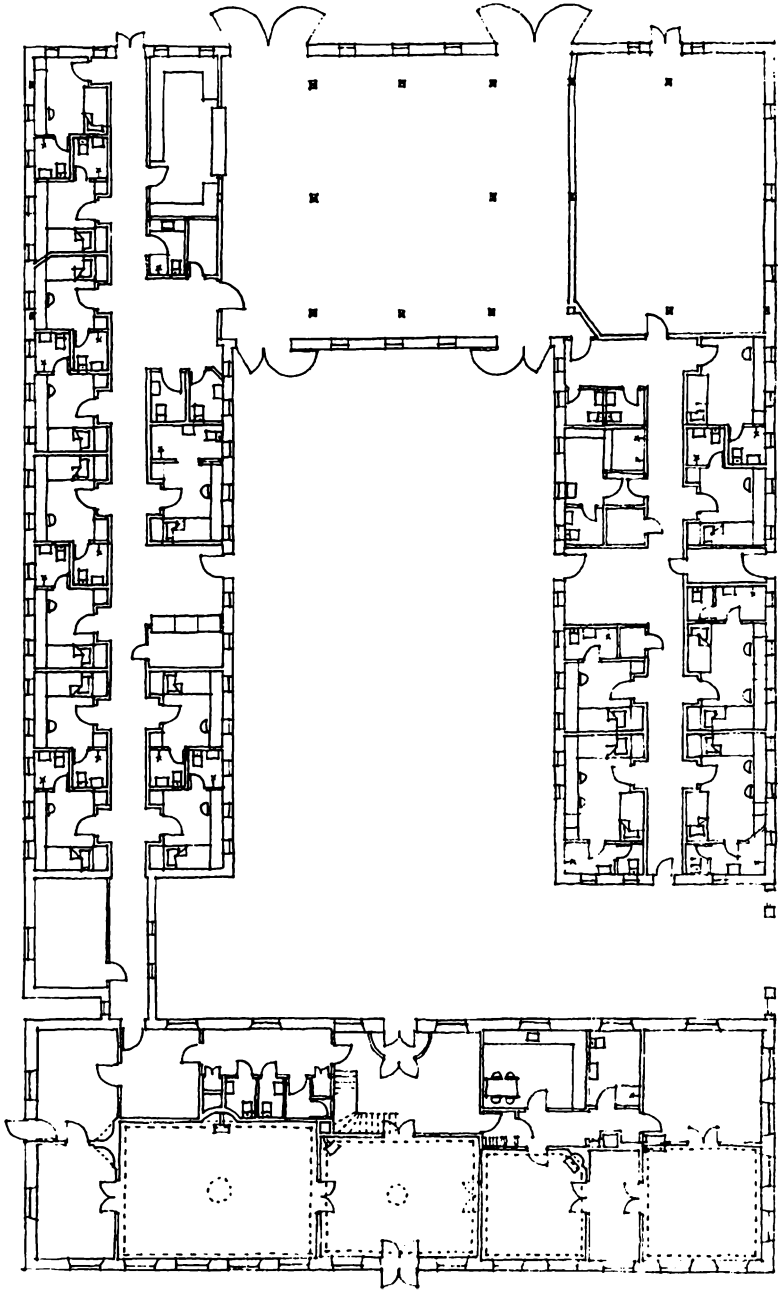

Skitsemæssig gengivelse af det med enkelte ændringer gennemførte forslag til indretning af kursuscenter på Bjerremark. Kældrene og stuehusets tagetage er ikke vist, ligesom etageadskillelsernes synlige bjælker af hensyn til overskueligheden ikke er indtegnet. Mål: 1 cm = 3,33 m. SMS 1989.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

For avlsbygningernes vedkommende blev der udarbejdet flere forslag til indretning af de ønskede 20 kursistpladser m. v. I de første forslag var værelserne enkeltværelser, og da bygherren mente, at der kunne opnås andre fordele ved at indrette et antal dobbeltværelser, blev også dette imødekommet. I avlslængerne er indretningen foreslået disponeret omkring de oprindelige ganglinier og med kursuscenterets sal placeret i ladens store centralrum. Salen har indfaldende dagslys gennem de fire portåbninger, der er blevet forsynet med store ruder, medens de udadgående portfløje anvendes som store skodder. Staldlængernes vinduer var derimod helt utilstrækkelige som redningsåbninger og måtte gøres større. Denne udvidelse blev foreslået gennemført ved at fortsætte de oprindelige vinduers sidefalse nedad, indtil den nødvendige vinduesbelysning er opnået, således at vinduer-

Herover ses Bjerremarks stuehus efter ombygningen med retableret stråtag og med genopsatte skodder. Fot. SMS 1988.

Nederst ses ladens nordside før ombygningen, og på modstående side nederst ses ladens nordside og østgavl efter restaureringen, hvor de store porte benyttes som skodder foran glaslukkelser. Fot. SMS hhv. 1986 og 1988.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

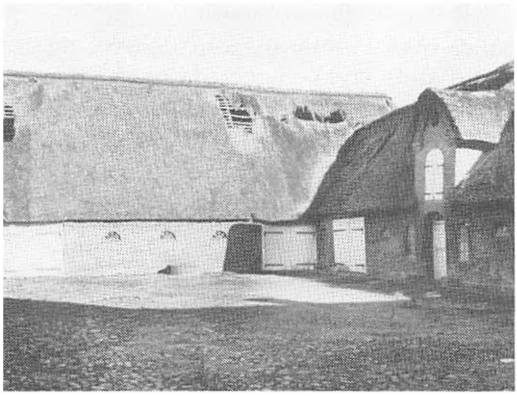

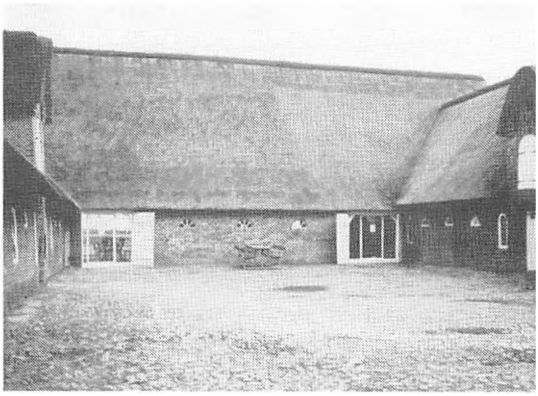

Øverst ses avlsbygningerne hhv før og efter ombygningen. Ladeportene står nu åbne foran glaslukkelser med nødudgang. Nedenunder ses bygningen, der forbinder stuehuset og vestlængen. For at understrege avlsbygningernes symmetri er denne mellembygning blevet bearbejdet arkitektonisk, således at den dels fremtræder som et selvstændigt element, dels underordner sig den tilstræbte, arkitektoniske helhedsvirkning. Fot. SMS hhv 1986 og 1988.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

nes halvrunde, murede stik bevares. Da denne vinduesudvidelse er en følge af bygningernes nye funktion, er også selve vinduesudformningen »ny« med sit uopdelte glasareal - og det er således helt bevidst undladt at forsøge på at lave opsprossede vinduer i de nye, større vindueshuller. Den opmærksomme iagttager kan derfor både skelne nyt fra gammelt og opfatte relationen mellem de nye og gamle vinduer.

Det samlede forslag er gennemført i store træk i årene mellem 1986-88, og resultatets styrke ligger da også i påvisningen af, at funktionskrav og bevaringsmæssige hensyn ikke udelukker hinanden.

En række afgørelser - såvel med hensyn til car-porten ved indkørslen som med hensyn til forskellige detailler - er dog truffet uden arkitektens medvirken.

Ny tilbygning til Slotsgade 22 i Møgeltønder

Af STEFFEN M. SØNDERGAARD

I 1985 udkom bygningsregistranten »Møgeltønder - slots- og bondeby«, som blev udgivet af Fredningsstyrelsen og Tønder kommune, bl. a. med Peter Kr. Iversens bidrag »Træk af Møgeltønders historie«. I bogen behandlede Steffen M. Søndergaard fra Erik Einar Holms tegnestue byggeskik og boligindretning, I fortsættelse af registrantarbejdet har Steffen M Søndergaard forestået en række restaureringsarbejder i området og har bl.a. udarbejdet forslaget til den nye tilbygning til Slotsgade 22, som han her gør rede for.

Slotsgade 22 i Møgeltønder er opført som et ottefags langhus i 1811 efter en brand. Udvidelsen til de nuværende elleve fag kan ikke tidsfæstes nærmere, men har efter al sandsynlighed fundet sted efter Slotsgadebranden i 1861, hvor alle husene øst for nr. 22 nedbrændte.

Bag hoveddøren under gavlkvisten ligger en tværgående forstue, der adskiller den karnapudstyrede, oprindelige beboelsesafdeling fra en afdeling, der har haft mere sekundære rum. Sidstnævnte afdeling af huset blev i 1932 udvidet med en enorm, trempelbygget stald, der i enhver henseende udgjorde en ubehagelig kontrast til det gamle hus.

Da de nuværende ejere i 1983 havde erhvervet huset, ønskede de at foretage en udvidelse af selve boligen - og ville desuden gerne have den trempelbyggede stald fjernet af arkitektoniske grunde.

For at undgå skæmmende tagkviste var der fra første færd enighed om *ikke* at indrette det supplerende boligareal i husets tagrum. I stedet valgtes at opføre en lille vinkelbygning til det gamle hus - en traditionel udvidelsesform, som man kan se flere eksempler på i Slotsgade. Vinkelbygningen underordner sig det gamle hus størrelsesmæssigt, men har samme hovedform og er opført af tilsvarende materialer. For at

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Øverst Slotsgade 22 set fra haven med den store, trempelbyggede stald fra 1932. Nederst Slotsgade 22 med den nye vinkelbygning fra 1986. Fot. SMS hhv. 1982 og 1987.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Slotsgade 22 fotograferet ved århundredskiftet af grev Schack. Fot. i Schackenborg godsarkiv

markere, at der ikke desto mindre er tale om en tilbygning og ikke en oprindelig, har vinduerne her fået en udformning, der adskiller dem fra husets øvrige. De smårudede vinduesrammer i husets vestlige del angiver således den oprindelige beboelsesafdelings udstrækning. De trerudede vinduesrammer i husets østlige del var derimod udtryk for en senere beboelsesindretning i dette bygningsafsnit (men er som følge af en misforståelse blevet udskiftet med forkert opdelte rammer inden iværksættelsen af de her omtalte arbejder), og tilbygningens torudede vinduesrammer viser boligindretningens seneste fase.

I forbindelse med opførelsen af den nye vinkelbygning i 1986 gennemførtes desuden en indvendig ombygning, der retablerede den oprindelige beboelsesafdelings karakteristiske indretning. I det ydre retableredes desuden den vestre skorsten, gavlkvistens tofløjede luge og et tilmuret vindue i vestgavlen. Slotsgade 22 har dermed genvundet de fleste af de kvaliteter, som huset stadig besad, da grev Schack fotograferede det ved århundredeskiftet.

Nybyggeri i forbindelse med gamle huse indebærer som det ses af dette eksempel fra Møgeltønder altid en afbalancering af tradition og fornyelse. For at få konkrete eksempler herpå udskrev Tønder kommune og Danske Arkitekters Landsforbund i 1988 en konkurrence med titlen »Nyt i gammelt« i Tønder, hvor Steffen M. Søndergaard fik tildelt en førstepræmie for et forslag til indpasning af et nyt hus i Uldgade.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Oluf P. Olufsen

– Tønders tyske førstemand og borgmester i 1920'erne

Af INGOLF HAASE

Tønder fik først dansk borgmester i 1937. Ingolf Haase, Tønder, fremdrager her den levnedsskildring, som byens første borgmester efter Genforeningen skrev, da han blev ridder af Dannborg i 1921.

Oluf P. Olufsen (1868-1937), Tønders borgmester 1920-25. Fot. i Lokalhistorisk Arkiv for Tønder kommune.

Den 12. juli 1920 nåede kong Christian 10. på sin Genforeningsrundrejse i landsdelen til Tønder. Her faldt det i byens tysksindede borgmester, Oluf P. Olufsens lod at byde monarken og hans royale følge velkommen til den by, hvis tyske flertal højlydt havde protesteret mod grænsedragningen.

Olufsen var i 1920 af den tyske byrådsgruppe, og uden protest fra dansk side, blevet udpeget til byens første borgmester efter Genforeningen. Ved det første egentlige kommunalvalg i 1922, opstillede han som nr. 1. på den tyske fællesliste, og opnåede med et stort personligt stemmetal valg til såvel byrådet, der bevarede sit tyske flertal, som til borgmesterposten.

Hans loyale, og for byen resultatfulde samarbejde med de nye danske myndigheder, og hans ærlige bestræbelse på at opnå et bredt tværnationalt samarbejde i byrådet vakte stigende misbilligelse i byens førende tyske kredse. Utilfredsheden kom til fuldt udtryk ved opstillingen til kommunalvalget i 1925, hvor Olufsen kun opnåede en ottendeplads på den tyske liste til valget. Med et nyt stort personligt stemmetal kom Olufsen dog pånyt i byrådet, men blev af sin egen tyske byrådsgruppe vraget til såvel borgmesterposten som til alle betydelige udvalgspladser. Fire måneder senere nedlagde han sit mandat i byrådet og trak sig helt ud af byens offentlige liv.

Fik han ikke sine ligesindedes tak, modtog han allerede i 1921, fra kongen, Ridderkorset for sin indsats for administrationen af byens overgang til dansk styre. Som det er skik og ønske indsendte Olufsen en kort levnedsberetning til ordenskapitlet, hvoraf en afskrift befinder sig på det Lokalhistoriske Arkiv i Tønder. Denne levnedsskildring er, når man holder for øje at den er skrevet af tyskernes førstemand i Tønder, medens han endnu var på sin karrieres højeste, interessant læsning. Skildringen er her gengivet, nænsomt normaliseret til moderne retskrivning:

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Levnedsløb

Borgmester Oluf Petersen Olufsen, Tønder

Den 16. juni 1868 fødtes jeg her i Tønder som søn af afdøde købmand Peter Olufsen og Anna Sofie født Nielsen. Mine forældre stammede her fra egnen. Fader var født i Rejsby ved Brøns medens moder var præstedatter fra Nordby på Fanø. Fader var 2 gange gift. I første ægteskab havde han 3 børn som alle er og var bosiddende i kongeriget. Mine søskende, en tvillingbroder og en søster, er begge afgåede ved døden. I hjemmet, hvor der kun taltes dansk, forlevede vi en lykkelig ungdomstid. Da jeg i det syvende år kom i den herværende mellemskole kunne jeg ikke et ord tysk og har jeg i skoletiden ikke nydt nogen dansk undervisning, men har haft dansk privatundervisning. Efter konfirmationen i 1885 kom jeg i manufakturhandlerlære i Flensborg og uddannede mig senere i Kiel, Segeberg, Lauenborg og Sønderborg. I året 1892 åbnede jeg her i Tønder en manufakturforretning, som jeg drev indtil 1906. Den 23. februar 1897 giftede jeg mig med Anna Elisabeth Scherning, datter af købmand og sparekassebestyrer J. Scherning her i byen. Da min svigerfader i 1906 afgik ved døden overtog jeg efter opfordring bestyrelsen for Gamle Privat Spare og Lånekassen. I denne stilling fik jeg lejlighed til at komme i berøring med hele befolkningen; indtrådte i kirkeforstanderskabet og valgtes 1910 ind i byrådet.

Efter afslutningen af Verdenskrigen, da den Internationale Kommission havde anordnet nyvalg af borgmester, og Tønder bys overgang til Danmark var sikret, modtog jeg fra alle partier, danske som tyske, anmodning om at modtage valg som borgmester. Da jeg med megen interesse i 10 år havde deltaget i byens styrelse og jeg mente at burde arbejde for en udligning af de politiske modsætninger, som jo navnlig her i Tønder ville fremstå, modtog jeg tilbudet og valgtes den 14. maj 1920 enstemmigt til borgmester. Ved nyvalg til amtsrådet indtrådte jeg i samme, som repræsentant for Tønder by.

Den 12. juli 1920 havde jeg den ære for første gang efter genforeningen at byde Deres majestæter Kongen og Dronningen, såvel Kronprinsen og prins Knud velkommen her i Tønder by.

Når det nu i den korte tid er lykkedes for mig med et byråd, som består af 16 tyske og 3 danske medlemmer, at føre byens forretninger således at det har fundet Hans Majestæts anerkendelse i så høj en grad ved oversendelse af ridderkorset, så skal det, sålænge jeg beklæder embedet være mig anledning til at fortsætte i samme spor til forhåbentlig gavn for min fødeby.

★

Kun svært får man i skildringen øje på hans tyske sindelag, der dog af hans samtidige var ubestridt. Allerede tidligt havde han, trods dansk opdraget, tilsluttet sig byens etablerede tyske overklasse og det tyske »Nationalliberale« parti. At han finder sit politiske ståsted her og ikke hos det »Frisindede« parti, der i politisk praksis stod ham langt nærmere, skal snarere ses som et socialt valg end som udtryk for et yderligtgående tysk nationalt sindelag. I Tønders to-parti system, hvor Socialdemokraterne og danskerne på grund af deres antal og valgsystemet ingen mulighed havde for at blive valgt, var de nationalliberale organiseret i den lokale »Bürgerverein« der næsten udelukkende hentede sine medlemmer blandt byens bedre borgerskab. De frisindede derimod, som

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Borgmester Olufsen på talerstolen byder kongefamilien velkommen til Tønder den 12. juli 1920. På første parket ses en række af byens og vesteregnens fremtrædende danske personligheder, bl. a. Hans og Hansigne Lorenzen fra Ballum, provst Erik Christensen, bankdirektør R. P. Rossen og frue og frk. Albertz. Fot. Thv. Larsen, København, i Historiske Samlinger, Aabenraa.

var organiseret i »Kommunalverein«, bakkedes hovedsagelig op af den mere jævne del af byens borgere. Det hed sig, at var man nået op over skattegrænsen på 3000 mark, kunne man ikke stå i den »simple« »Kommunalverein, men hørte da naturligt hjemme i Bürgerverein. Da den nationale skillelinie i hverdagens Tønder indtog en såre beskeden plads, finder vi indtil omkring 1906-12 næsten alle byens større købmænd som medlem af Bürgerverein, uanset om de som Olufsen nærer frisindede sympatier, eller de, som den ansete købmand S. C. Lorenzen, viste åbenlys dansk indstilling.

Da tyskerne efter 1. verdenskrig dannede et embedsparti, blev Olufsen personen, om hvem såvel de frisindede som de nationalliberale kunne samles. Hertil kom, at han også i danske kredse nød almindelig respekt.

Tyskernes næsten totale afvisning af Olufsen efter 1925 kom dog ikke til at betyde, at han tilsluttede sig den nye spirende danske overklasse, hovedsagelig bestående af de embedsmænd, han som borgmester havde haft et så forbilledligt samarbejde med.

Olufsen døde den 27. august 1937, samme år som byen fik sin første danske borgmester.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Karl Adsersen fotograferet i sin stue, der er præget af gedigne, udskårne møbler. Fot. i privateje.

Et privatmuseum i Lydersholm

Af V. LEICK

Efterhånden findes der flere museer på Tønderegnen, men det første museum oprettedes allerede for omkring 100 år siden i Lydersholm af en usædvanlig museumsmand, landmand og kreaturhandler Karl Adsersen. Om denne pioner fortæller V. Leick, Tønder.

Vesteregnens første museumsmand var Karl Adsersen, der var født i Daler i 1854. Ved giftermål blev han gårdejer i Lydersholm, sydøst for Tønder. Hans svigerfar, Hans Peter Hansen, havde tjent sig op fra fattig hyrdedreng til at være Burkal sogns største jordbesidder.

Den gamle, smukke firlængede og stråtækte gård nedbrændte under et frygteligt uvejr i august 1897, men genopførtes i 1898, og det årstal ses stadig på østgavlen.

Karl Adsersen drev gården indtil sin død i 1917. Han samlede gamle ting og fik derfor på gården indrettet en storstue, hvor alle disse sager var udstillet.

Ved siden af drev han kvægavl, men handlede også med ejendomme. Ved disse handler betingede han sig ofte, at han fik overladt gamle ting, som havde hans interesse. Han fik hos de tidligere

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Karl Adsersens svigerfar, *Hans Peter Hansen*, var født i Bov i begyndelsen af det 19. århundrede. Da han stammede fra et lille, fattigt hjem, kom han tidligt ud at tjene og var allerede som barn ude som hyrdedreng.

For sine sammensparede penge købte han af Thomas Iversen Østergård i Lydersholm på godt 100 tdr. land og senere sognets største gård.

Da han som ældre blev spurgt, hvordan han havde arbejdet sig op til at eje Burkal sogns største gård, svarede han: »Jeg har altid været sparsommelig og heldig. Den dag jeg skulle konfirmeres, skulle mit får have lam. Da jeg sad i kirken, tænkte jeg hele tiden på, om det nu blev et sort eller et hvidt lam. Da jeg kom hjem, viste det sig, at fåret havde fået både et sort og et hvidt lam.«

Hans Peter Hansen, der blev kaldt ved fornavn af alle, var gift med en datter af pastor Hass i Mjolden, som sammen med Kristen Kold drog til Lilleasien. Han havde tre døtre, hvoraf en blev gift med en dommer, en blev gift med Toft på gården Kværnholt ved Burkal, mens den tredje ægtede Karl Adsersen fra Daler.

ejere altid fortalt tingenes historie, og den nedskrev han så - men disse optegnelser er beklageligvis gået tabt, da hans gård blev solgt.

Handelsvirksomheden drev han undertiden via sin karl. Følte han sig ikke rask, sendte han karlen op til Jylland og bad ham købe alle de kreaturer, som var penge værd. Tre gange om året rejste de lydersholmer-bønder mod nord og opkøbte kreaturer.

Karl Adse, som han kaldtes, var meget overtroisk og troede på varsler. Han stod engang ved vinduet og så mod syd. Han så nogle lys ved Bejers kro, som ligger ved vejen fra Lydersholm. Han mente, at det betød, at der engang ville komme noget særligt, enten en kanal eller noget lignende. Her kom i 1920 overgangsstedet på grænsen mellem Danmark og Tyskland.

Det fortælles også om ham, at han gik tidligt i seng, men altid forinden gik ud i stalden med en messinglygte i hånden, hvor han så efter, om alt var i orden.

Ofte sad han inde ved sine sager, og han yndede at fortælle om de enkelte ting. Han røg altid kridtpibe, tændte ikke med tændstik, men altid med fyrsten, stål og svamp. Han var svagelig og tog ikke del i arbejdet på gården, men interesserede sig kun for sine gamle ting, kiggede på dem og nedskrev, hvad han fik at vide. Han førte dagbog, men også den er desværre forsvundet.

Karl Adse havde tre børn, to døtre og en søn. Da sønnen Peter faldt den 17. april 1916 i Frankrig, tabte han livslysten og døde selv året efter.

Datteren Marie blev gift med gårdejer Karl Heinsen i Vimmersbøl i Sdr. Løgum sogn (lige syd for den nuværende grænse). Hun kunne fortælle mange ting om sin far og fremviste bl.a. et smukt egetræs hjørneskab fra 1686 og udbedret i 1781. Desuden fandtes der hos hende på gården tallerkener med bibelske billeder, sukker- og fløde-sæt, lyssaks, præseholder og to kobberkedler. Karl Adses svigersøn ejede desuden et gammelt lommeur, mærket Wilson, London, og en tyk solid tegnebog, som også var arvestykker.

Marie Heinsen fortalte, at alle de gamle ting blev overladt til Flensborg Museum, men dets direktør kan ud af bøgerne se, at ingen af de ovennævnte ting er overgået til museet. De er muligvis overtaget af antikvitetshandlere og således spredt for alle vinde. Dermed er et stykke historie gået tabt.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Karl Adsersen omgivet af en del af sine indsamlede genstande. Fot. i privateje.

Efterskrift

Peter Kr. Iversen har i en artikel, »Nogle randnoter til Tønder Museums forhistorie«, i Sønderjysk Månedsskrift 1966, s. 283-88 også omtalt Karl Adsersens samling og de forsøg, som i 1911-12 blev gjort på at erhverve den og lade den indgå i et planlagt kredsmuseum i Tønder. Lederen af Kunstgewerbemuseum i Flensborg, dr. Sauermann, blev i den forbindelse bedt om at give en vurdering af samlingen. Hans vurdering var ikke særlig positiv, hvilket måske i lige så høj grad hænger sammen med Sauermanns eget syn på museumsgenstande. Adsersens samling var ikke »fin« nok, og der blev derfor ikke tale om at købe den.

Med den holdning, som dr. Sauermann havde til Karl Adsersens samling er det vel næppe heller sandsynligt, at samlingen er blevet overtaget af museet i Flensborg. Det mest rimelige er - således som også Peter Kr. Iversen skriver - at en del af samlingen efter genforeningen blev afhændet til kongerigske samlere, mens andet - således som Leick skriver - befinder sig hos slægtninge syd for grænsen. De billeder af Karl Adsersens samling, som her offentliggøres for første gang, er således de eneste vidnesbyrd vi har, om hvorledes samlingen har taget sig ud i storstuen på Karl Adsersens gård.

Red.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

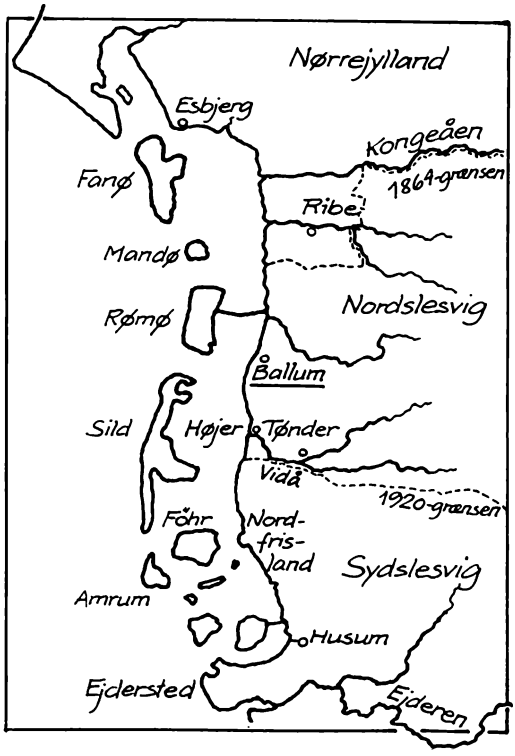

Marsksognet Ballum

- moderne udvikling og gammel kultur

Af NINA FABRICIUS

Siden 1981 har museerne i Sønderjyllands amt og Ribe amt i fællesskab arbejdet på udforskningen af den danske del af Vadehavsområdet. Under den fælles arbejdstitel »Vadehavsprojektet« har man indtil nu lavet undersøgelser på Fanø, Mandø og Rømø.

I 1988 tog man fat på en kulturhistorisk undersøgelse af Ballum sogn, der var valgt som et karakteristisk eksempel på et marskområde ved den sønderjyske vestkyst.

Foruden at give en oversigt over udviklingens forløb i Ballum - set som en del af Ballum har, som de øvrige dele af Vadehavsregionen, haft nære kontakter sydpå - særligt til Holland, hvortil der eksporteredes stude, korn og uld. Man importerede bl.a. kolonialvarer og vægfliser, og på talrige måder påvirkedes man af den hollandske og frisiske kultur.

Vadehavsregionen - er formålet med undersøgelsen at indsamle og formidle en viden om lokalsamfundet og dets kultur i bredere forstand. Der er lagt vægt på at dokumentere forholdene forud for og under de seneste store ændringer i landskabsudnyttelsen og erhvervskulturen og at belyse dette forløb på baggrund af en helhedsopfattelse af lokalsamfundet Ballum med dets gamle, rodfæstede kultur.

På længere sigt skal undersøgelsen af Ballum kunne indgå i et sammenlignende studium af vadehavsregionens kulturmønstre, deres indbyrdes sammenhæng og deres sammenhæng med en større verden.

Nina Fabricius, Esbjerg, giver her ud fra undersøgelsens foreløbige resultater et signalement af Ballum.

*

Ballum - en del af det nordlige Vadehavsområde

»Ved Højer ender den ubrudte kæde af diger, som strækker sig fra Elbens højre bred op langs med hertugdømmerne Holstens og Slesvigs vestkyster. Nord for Højer - indtil Ballum - har der ikke dannet sig marsk. Den begynder først igen ved Ballum, men er herfra og videre intetsteds inddiget.« Sådan fortæller den tyske statistiker og geograf Georg Hanssen i 1832 i sin beskrivelse af kyststrækningen mellem Vidå og Brede Å.

Ballummarsken blev først inddiget under Første Verdenskrig, så indtil for ca. 70 år siden var Ballummerne helt og holdent undergivet naturens og havets luner. Når som helst kunne de risikere at miste de kreaturer, der græssede i Ballum Enge. Eller deres vinter-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

forråd af værdifuldt marskhø kunne sejle bort, hvis en stormflod overraskede dem ved sommertid.

Alligevel var Ballum sogn - ligesom de sydligere marskegne - et velhavende bondesamfund. Velstanden var hovedsageligt grundlagt på opfedning af stude. Der var nemlig brug for vældige tilførsler af fødevarer til de store bysamfund, som fra 13-1400-tallet og fremefter udvikledes i Nederlandene, som o. 1500 blev Europas økonomiske centrum. Da sejlads var risikofyldt og landtransport besværlig, blev studene, som var »selvtransporterende bøfkød«, en vigtig eksportvare såvel for kongeriget Danmark som for hertugdømmerne.

Rigdommen gav sig bl.a. udtryk i bygnings- og boligkulturen, i dragter og sølvtøj - og i at bonden havde råd til at overlade det daglige slid til andre. Helt op i vort århundrede blev det ikke regnet for passende, hvis ejeren af en af de større Ballumgårde selv var med i det almindelige arbejde.

I 16-, 17- og 1800-tallet deltog Ballummerne ivrigt i sejladsen på Vadehavet langs kysten. Desuden tjente mange som matroser og kaptajner på hollandske skibe og senere på skibe fra Hamborg, Altona, Flensborg og København.

»Ballummerne, der er magelige på landjorden, er raske og dygtige til søs og fødte søfolk,« skriver Georg Hansen i 1832, og tilføjer, at Ballummerne er oplyste gennem omgangen med mennesker fra forskellige nationer. Når de vender hjem fra deres sørejser er de ikke halstarrige tilhængere af det gamle: ».... de opfatter let det nye og nægter sig ikke fordelagtige forandringer - en for landbrugets opkomst gunstig egenskab, så meget desto mere som landbruget i fremtiden vil blive en stadig vigtigere næringsvej, efterhånden som skibsfarten tager af og giver ringere indtjening.«

Ballum har altså indtil midten af 1800-tallet delt skæbne med de øvrige kystområder langs den nordlige del af Vadehavet og med øerne langs kysten. På grund af naturforholdene og ikke mindst på grund af beliggenheden i forhold til de store vesteuropæiske handelsmarkeder har hele dette område haft et særligt erhvervsøkonomisk mønster, hvor produktionen tidligt blev indrettet efter det vesteuropæiske handelsmarkeds behov og konjunkturer. Desuden har handel og søfart før i tiden været enten grundlæggende for økonomien, som på øerne - eller et væsentligt supplement til landbruget, som f. eks. i Ballum.

En stadig kulturpåvirkning har fundet sted fra Holland og Nordtyskland - ikke mindst formidlet af friserne, som tidligt slog sig ned langs kysterne,hvor de havde specialiseret sig i digebyggeri og i marskens udnyttelse. Dette kan på flere måder spores den dag i dag, f. eks. i bygnings- og boligkulturen, i sproget og i den lokale madkultur.

Landskab og bebyggelse

Færdes man i Ballum, oplever man også i dag de store kontraster i landskabet, som har bestemt bebyggelsens beliggenhed og en væsentlig del af menneskenes vilkår helt op til i dag.

Nordligst har man den lavtliggende, flade marsk, hvis sydvestlige del langs med kysten hører til Ballum sogn. Tager man sydpå, møder man det tørre land, geesten, som hæver sig en 5-6 meter over marsken langs en tydeligt markeret linje fra havet og østpå ind i landet. Nu befinder man sig på Hjerpsted Bakkeø, som strækker sig langs Vadehavet i et par kilometers bredde ned til Højer. Her findes en forholdsvis

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

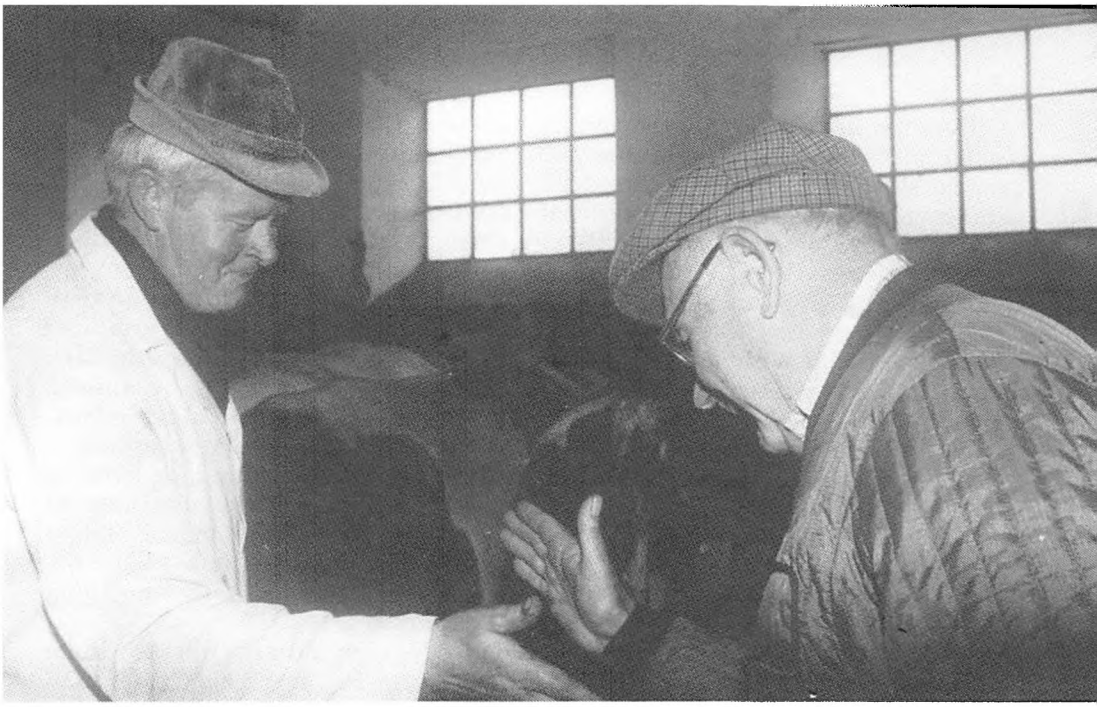

I Sønderjylland er der en århundredgammel tradition for kvægopfedning, kvægopdræt og kvæghandel. Nu er det gået tilbage med kvæghandelen i traditionel forstand, og i dag har »æ Vesteregn« kun ét kvægeksportmarked tilbage. Det blev anlagt ved jernbanestationen i Skærbæk i 1940'erne. Her kan man endnu hver onsdag overvære studehandel, der på traditionel vis afsluttes med kraftige håndslag. Fot. Nina Fabricius 1988.

smal bræmme af udmærket, frugtbar, lermuldet jord, der lidt længere inde i landet afløses af mager, sandet jord, som for en stor del har ligget udyrket hen som hede indtil 1930'erne. Længst mod sydøst ligger den anselige Skast mose.

Fra gammel tid har den jyske befolkning lagt bebyggelsen oppe på geesten i sikkerhed for stormfloderne. I dag ser man fire sammenhængende kæder af landsbyer, der alle ligger i vest-østlig retning. Indtrykket af bebyggelsens placering i »vindretningen« understreges tydeligt af bevoksningen, som bøjer sig kraftigt mod øst, som om en stor hånd havde strøget hen over den.

Mest karakteristisk er placeringen af den formentlig ældste bebyggelse: Vesterende og Østerende Ballum. Yderst på pynten mod vest den stateli-

ge senromanske kirke med en mængde småhuse samlet omkring sig, og dernæst Østerendes gårde på række langs med geestranden med vid udsigt over marsken og nabobyerne mod nord og øst. Her har man haft den optimale mulighed for at kombinere de forskellige ressourcer: marskengenes høslet og græsning, geestens agerland, samt hede- og mosestrækninger, hvorfra man bl.a. hentede sit brændsel.

Selve marsken er i dag fuldstændig ubebygget, når man ser bort fra Ballum Slusekro, som opførtes i forbindelse med digebyggeriet. Men omkring 1200 havde frisere sydfra slået sig ned i Ballummarsken, hvor de byggede gårde på kunstige forhøjninger, værfer, i det nu forsvundne Misthusum. Under den store stormflod 1634 druknede imidlertid alle beboerne.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Derefter befolkedes Misthusum af jyder, men vilkårene blev for strenge, og de sidste beboere flyttede ind på den mere sikre geest i 1825. Resterne af værferne ses stadig tydeligt i landskabet.

Befolkning og erhverv i 17- og 1800- tallet

Ballums anseligste gårde ligger i to af de ældste bebyggelser: Østerende og Husum, men også i de andre byer ligger statelige gårde. Oprindeligt var det 48 gårde i Vesterende, Østerende, Husum og Bådsbøl, som havde lige rettigheder til jorden i Ballum Enge, men senere har de fleste større gårde i sognet ved arv eller køb skaffet sig fenner i Ballummarsken. Nogle har også haft jord, »Kogsfenner«, i Tøndermarsken.

Som nævnt specialiserede man sig tidligt i opfedning af stude. Særlig stor indtjening havde man i marsken, hvor den endelige opfedning skete. At marskbønderne også engagerede sig i skibsfart kan ikke undre, da både de økonomiske og geografiske betingelser var til stede. Mens søfarten ebbede ud tidligt i 1800-tallet, fortsatte landbruget med hovedvægt på studedrift helt op til o. 1950-60.

I 1830'erne blev Ballum Enge udskiftet og jorden fordelt mellem de 48 gårde. Kort efter anlagde man i fællesskab et system af grøfter, der ved hjælp af vindmøller førte ferskvand fra Brede å til kreaturvanding i de enkelte fenner. Dette anlæg er ikke længere i brug, men en lille del af det med to møller er rekonstrueret i forbindelse med et lille landskabsmuseum.

Agerbruget på geesten, hvor fællesskabet blev ophævet i slutningen af 1700-tallet, var helt præget af, at hovedvægten i landbruget lå på kvægbrug. I 1832 fortæller Georg Hanssen, at man på den mest frugtbare del af geesten, nærmest landsbyerne, hovedsageligt dyrkede byg. Størsteparten heraf brugtes til opfodring af kreaturer, men en vis del blev dog udskibet til eksport - Ballumbyg havde et godt ry.

På den fjernere liggende, magre geestjord dyrkedes havre og rug kun til eget forbrug. »Desto vigtigere er husdyravlen - både kvæg, heste og får«, skriver Georg Hanssen, og tilføjer: »Mens de sydligere marskkoge rekrutterer størstedelen af deres bestand af stude og heste fra Jylland, og hvert år indsætter magert, jysk ungkvæg til opfedning, så opfeder man i Ballum kun sit eget kraftige marskkvæg af lys, rød farve.« Dette var iøvrig kendt som »Ballumkvæg«

Senere i århundredet opfedede man igen kvæg fra Nordjylland, idet man hele tiden indrettede sig efter markedets behov. Efter adskillelsen fra kongeriget 1864 begyndte man at opkøbe korthornskvæg fra de tilstødende magre geestområder samt fra Rømø, og sådan fortsatte man helt op til ca. 1950. I løbet af 1950'erne gik de fleste over til den sortbrogede, hollandske/frisiske race.

Selvom det specialiserede kvægbrug ikke krævede særlig megen løs arbejdskraft, havde Ballum alligevel en talrig husmandsklasse. De havde enten nogle få tønder land eller slet ingen jord, og de fleste havde en eller to køer, evt. et par får og et fedesvin. Nogle ernærede sig ved landarbejde og forskellige bierhverv, men der var også mange søfolk. Især i Vesterende og i udflytterbyen Harknag ved kanten af heden boede der mange matroser. Der var også talrige håndværkere, og i perioder var så avancerede fag som urmager og sølvsmed repræsenteret. De forsynede de velhavende bønder og søkaptajner med luksusvarer.

Et andet erhverv, som var opstået

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Endnu i dag kan man af landskabet og af bebyggelsens beliggenhed tydeligt se den karakteristiske forskel mellem Ballum sogns to væsensforskellige landskabstyper: den lave, våde marsk med havdiget, slusen ved Brede å's munding, de rekonstruerede bevandingsmøller og de gamle frisiske værfer – og den højereliggende geest med den karakteristiske randbebyggelse Vesterende Ballum og Østerende Ballum. Denne forskel ses også tydeligt på luftfotoet, som er gengivet side 137. – Også forskellen mellem det frugtbare land ved de gamle landsbyer langs kysten og den magre hedeslette ved Harknag og hedebebyggelserne ses tydeligt. Tegning Peter Dragsbo 1989.

Kommer man blot 1½ km ind i landet, møder man den opdyrkede hedes karakteristiske landskab med lige granhegn og mager, sandet jord. Her ligger husmandsstederne på række langs vejen. Oprindeligt havde de næsten ingen opdyrket jord og kun et par får og måske en ko, men i periden 1920-50 er de blevet til landbrug med 30-50 td. land. Ofte har de mindre landbrug en sikrere økonomi end de store gårde, fordi de ikke har vovet at sætte sig i gæld. Tegning Peter Dragsbo 1988.

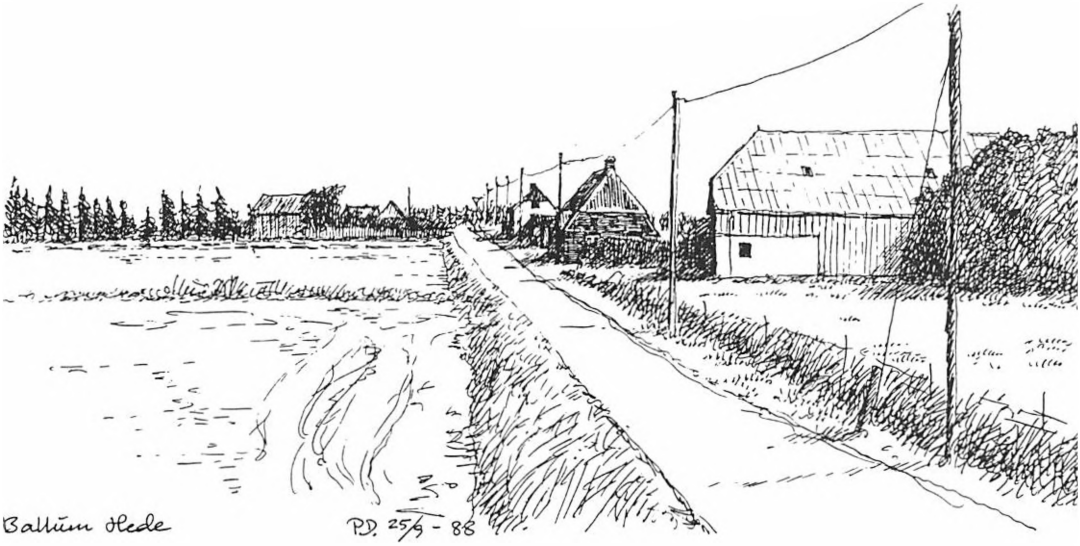

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

med eksport for øje, var knipleindustrien, som var iværksat af kniplingshandlere. Det gav beskæftigelse til et stort antal kvinder på egnen.

*

Forandringerne i Ballum gennem de sidste 150 år

Da det i løbet af 1800-tallet gradvist gik tilbage med Ballummernes deltagelse i søfarten, gik det først og fremmest ud over de jordløse husmænd. Marskengenes studegræsning og det nogenlunde gode agerbrug på geestjorden gjorde Ballums bønder mindre sårbare overfor tabet af søfartens indtægter, end tilfældet var på Rømø og Mandø. Når man ser bort fra årtierne lige efter Napoleonskrigene og den efterfølgende økonomiske krise, der kulminerede med statsbankerotten i 1813, var det gode tider for landbruget i Slesvig helt op til Første Verdenskrig. Ballumbønderne var derfor fortsat velhavende.

Helt anderledes forholdt det sig med de talrige matroser i de jordløse huse. Deres erhvervsgrundlag forsvandt lidt efter lidt i løbet af 1800-tallet, samtidig med at knipleindustrien, gik ned ad bakke. Resultatet var, at mange måtte flytte bort eller emigrere, og bortset fra de nødvendige håndværkere og handlende levede husfolkene ofte i den yderste nød og fattigdom.

Under Første Verdenskrig blev det hårde tider for landbruget, ligesom overgangen til det danske marked efter genforeningen i 1920 voldte vanskeligheder. Fra 1920'erne og fremefter var der en del ganske små husmandssteder i de magre hedeområder inde på geesten, hvor man opdyrkede heden, købte jordstykker til og udviklede sig til middelstore landbrug på 30-50 tdr. land. Samtidig arbejdede andre småbrug sig op i selve landsbyerne. Sammen med håndværkerne og de handlende udgjorde disse mindre landbrug nu en middelklasse mellem de store gårdejere og landarbejderne.

Dette århundredes store forandringer med hensyn til udnyttelsen af Ballum Enge begyndte først for alvor efter Anden Verdenskrig. Ganske vist betød det en stærkt øget sikkerhed, da man fik bygget havdiget fra Ballum til Astrup i perioden 1913-19, men det medførte ikke nogen større ændringer i udnyttelsen af marskjorden. Engene blev fortsat brugt til høslet og græsning af ungkreaturer, stude og heste.

I 1930'erne forsøgte enkelte landmænd så småt at dyrke korn i Ballum Enge, men først efter Anden Verdenskrig, da priserne på korn gik i vejret samtidig med, at Marshallhjælpen gjorde det muligt for flertallet at anskaffe traktorer med gummihjul, skete der i løbet af kort tid en fuldstændig revolution med hensyn til udnyttelsen af marsken.

I løbet af et enkelt årti forlod man stort set århundreders tradition for studeopfedning og studehandel. Man lagde nu hovedvægten på kornavl, malkekvæg og svin, og mange byggede deres gamle gårde fuldstændigt om. Brede å blev rettet ud og betydelige afvandings- og dræningsarbejder blev sat i gang. I 1970 blev udviklingen afsluttet med en omfattende nyfordeling af jorden både i marsken og på geesten.

I dag er landbruget i Ballum, som i resten af Danmark, stærkt specialiseret og mekaniseret - med deraf følgende store investeringer og gældsætning. En yngre landmand har beskrevet forandringerne sådan: »Min bedstefar var rig, min far var velhavende - og jeg kan lige få det til at løbe rundt!« Og så er han endda blandt de få, hvis kone ikke har erhvervsarbejde udenfor gården.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Ballum kirke med de karakteristiske småhuse i vestslesvigsk byggeskik med stald i den ene ende og kvist med luge »achengaf« (træluger, som man kan læsse hø eller korn igennem) over døren. Selvom mange kviste i løbet af de sidste 100 år er revet ned og erstattet af bredere kviste med vinduer, er begrebet »kvist« et træk man hæger om. Fot. Nina Fabricius 1988.

Ydre forandring - indre kontinuitet

Selv om der er sket voldsomme forandringer i landskabsudnyttelsen og i samfundet som helhed, er der stadigvæk en betydelig grad af kontinuitet i lokalsamfundet Ballum, dets fælles kultur og fælles holdninger til mange ting. Her skal blot nævnes noget af det, som springer mest i øjnene på en udefra kommende iagttager.

Som i alle landbosamfund hovedsageligt bestående af familiebrug, betyder slægten, jorden og ejendommen som helhed stadig meget, men i Ballum - som i Sønderjylland i det hele taget - har det nationale tilhørsforhold også spillet en væsentlig rolle og gør det stadig, ligesom brugen af den lokale dialekt betyder meget. Også det religiøse tilhørsforhold hører med i billedet af Ballummernes identitet.

Ballum hørte indtil slutningen af 1700-tallet under det danske Schackenborg og dermed samtidig til de kongerigske enklaver, der - skønt beliggende i hertugdømmet Slesvig - hørte under dansk lovgivning og administration og havde dansk kirke- og skolesprog, indtil Slesvig i 1864 kom under tysk herredømme. Sognet har da også altid haft rent dansk flertal.

Den dag idag tilkendegiver især de ældre beboere - som overalt i det vestlige Sønderjylland - deres danske sindelag ved at male de hvide ladeportes og lugers jernbeslag samt staldvinduernes jernvinduer røde, mens man i tysksindede områder tilsvarende maler sort. Det vides ikke præcist hvornår og hvordan der er »gået politik« i bygningernes farvesætning, men skulle nogle af Sønderjysk Månedsskrifts læ-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I dag adskiller Ballummernes landbrugsdrift sig ikke så forfærdelig meget fra landbruget i det øvrige land, men både forårsarbejdet og høsten er vanskeligere i marsken end andre steder på trods af de betydelige afvandingsarbejder. Mejetærskere på larvefødder er intet særsyn på de kanter! Foto Nina Fabricius 1988.

sere vide mere herom, vil jeg meget gerne høre fra dem.

Sønderjyderne i almindelighed har ord for at være individualister. Det samme gælder Ballummerne. Samtidig med, at digevæsenet og de mange andre fælles anliggender vedrørende bevanding, afvanding, jordfordeling, landvinding, m.m. kræver mange fælles beslutninger og en stram organisation, er trangen til uafhængighed hos den enkelte stærk. Måske er det en følge af modstanden mod det tyske overherredømme, men samtidig kan århundreders kvægbrug og studehandel måske spille ind? Her er man mere afhængig af egen dygtighed og handelstalent end af landsbyfællesskabet.

Kirken betyder stadig meget i det daglige liv, og præsten deltager i en stor del af de kulturelle aktiviteter i sognet. Ganske vist er kirkegangen også her gået en del tilbage, men interessen for kirken er stor. F.eks. samlede menighedsrådets valgmøde i 1988 op mod 70 deltagere til ivrig diskussion, kaffebord med hjemmebag og fælles sang.

I Ballum har man tidligt været påvirket af den pietistiske ånd, som udgik fra kredsen omkring H. A. Brorson, der var præst i nabosognet Randerup i begyndelsen af 1700-tallet, og af Brødremenigheden, som grundlagde Christiansfeld i slutningen af 1700-tallet. Senere har både Luthersk Mission og Indre Mission haft mange tilhængere i Ballum - Indre Mission navnlig blandt gårdejerfamilierne, mens Luthersk Missions lægprædikanter især tiltrak de små i samfundet. En del arbejdere har dog helt holdt sig væk fra kirken,

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Høstgudstjeneste i Ballum kirke, hvor man holder den gamle tradition med offergang i hævd. Menigheden passerer under gudstjenesten bag om alteret og lægger hver især et beløb i en skål, der står på alteret. I ældre tid var pengeofferet en del af præstens løn, men idag bruges pengene til velgørende formål. Foto Nina Fabricius 1988.

som de følte ikke var for dem.

Tidligere kunne forholdet mellem de folkekirkelige, Indre Mission og Luthersk Mission godt slå gnister, men man har altid samarbejdet, og gør det i stigende grad, f.eks. om fælles kirkeuge, møder for ældre og basar til fordel for Ydre Mission. Indre Mission og Luthersk Mission afholder hver for sig søndagsskole, ungdomsklub, m.v. og har en fælles kvindekreds omkring Ydre Mission. Selve kirken er dog det vigtigste samlingspunkt for familiens og årets højtider. F.eks. høstgudstjenesten, hvor man møder talrigt op i den festligt pyntede kirke.

Trods ydre forandringer og sociale og religiøse skel lever den fælles kultur videre i Ballum. Der er en stærk, lokal identitetsfølelse. Den er bl. a. knyttet til en historisk bevidsthed, til det sønderjyske sprog, til danskheden, til slægtskabsforbindelser, til den lokale byggeskik og til en fælles viden om skik og brug.

Vigtigt at dokumentere ændringerne i kulturen

Det er tydeligt, at de seneste årtiers omvæltninger i landbruget og i samfundet som helhed har forårsaget store ændringer i dagliglivet, men der er endnu ikke sket noget afgørende brud i den kulturelle kontinuitet. Da man imidlertid kan forvente endnu større forandringer i de kommende år, er det særdeles vigtigt, at få belyst, hvordan og hvorfor ændringerne er sket i et lokalsamfund som Ballum, der er et spændende eksempel på udviklingen i det vestlige Sønderjylland og i Vadehavsregionen.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Kartouchen til Johannes Mejers amtskort for Tønder 1646 i Dankwerths beskrivelse af Slesvig og Holsten (nr. 1) – den første trykte dokumentation for at knipleriet var en udbredt erhvervsgren i Tønder-området længe før 1648. I Dankwerths tekst er kniplingsindustrien dog ikke nævnt.

Det trykte kildemateriale til belysning af den tønderske kniplingsindustri

En systematisk-kronologisk bibliografi

Af SIG. SCHOUBYE

Den trykte litteratur om Tønder-kniplinger er spredt og omfattende. Dr. phil. Sigurd Schoubye, Tønder, bringer her en samlet fortegnelse over denne litteratur.

Beskrivelserne af og beretningerne om fremstillingen og distribueringen af det særegne og raffinerede trådkunsthåndværk, vi betegner som *knipling*, har en yderst nuanceret placering i det bibliografiske system. Oplysninger om temaet må søges i talrige sammenhænge: sociologiske, statistiske, kameralistiske, politiske, forsorgsmæssige, folkloristiske, geografisk-statistiske, håndarbejdsmæssige, kunsthistoriske, kunstindustrielle, stilistiske, historiske og biografiske etc., i det danske decimalsystem anbragt under klassifikationen 76.48.

To væsentlige indsnævringer i det enorme temakompleks kniplinger mu-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

liggør imidlertid en nogenlunde overskuelig og tilnærmet komplet liste over publiceret kildemateriale, nemlig at henvisningerne skal have relation til Tønder, og at de omhandler kniplede kniplinger (i modsætning til syede og broderede og maskinkniplinger, ty. Klöppelspitzen, eng. bobbin lace, fr. dentelle aux fuseaux).

Det er et velkendt fænomen at et væld at stednavne på Europakortet i faglitteraturen bruges som identikation for produkter, der inden for et bestemt tidsrum er blevet fremstillet det pågældende sted og har erhvervet sig ry i bredere sammenhæng. I udpræget grad gælder det kunstindustrielt fremstillede arbejder af glas, keramik og tekstil. På det sidstnævnte område har to danske lokaliteter opnået international berømmelse, nemlig Hedebo for sin hvidsøm og Tønder for sine kniplinger fra tiden mellem 1600 og 1850.

Praktisk taget alle arter kniplinger er benævnt efter de lokaliteter de stammer fra, men begrebet Tønder-kniplinger er mere et herkomst- end et stilkriterium, da man med moderationer anvendte de stilbetegnende lokalitetsmønstre fra Nederlandene og Nordfrankrig. Men uanset at Tønder således sammen med det svenske Vadstena er markeret blandt de europæiske knipleccentrer, er det ikke i de engelske, franske og tyske standardværker man skal søge sin viden om Tønderkniplingens historie og originalitet, hvad forklares ved at meget tøndersk arbejde gennem tiderne blev solgt som »Brabandsk gods« (Pontoppidan, nr. 5). Men et ganske lidet udvalg af disse internationale fremstillinger er alligevel medtaget i den følgende litteraturfortegnelse, fordi de belyser forudsætningerne for de tønderske produkter, hvis officielle betegnelse i øvrigt var »holstenske« kniplinger.

De i nærværende fortegnelse over litteraturen om den tønderske kniplingsindustri foretagne rubriceringer (med af praktiske hensyn fortløbende nummererede titler) er skønnede og anfægtbare, men foretaget ud fra overvejelser om, hvilken klassifikation den enkelte publicering henhører under, og således at samtidige offentliggørelser, dvs. informationer fra tiden hvor industrien var en faktor at betydning, udgør den første gruppe (fra 1648 til 1850), mens de øvrige seks omhandler de egentlige historiske indlæg fra tiden mellem 1861 og 1989. Den første var det trykte kildemateriale for samtlige følgende publikationer.

I. *Med den tønderske kniplingsfabrikation samtidig litteratur: Indlæg i topografier og rejsebeskrivelser, tidsskrifts- og årbogsbidrag, publikationer angående love, forordninger og bekendtgørelser.*

1. Caspar Danckwerth: Newe Landesbeschreibung Schleswig und Holstein. Husum 1648. Johannes Meiers kort nr. 11. (Ikke teksten).
2. Erich Pontoppidan: Butropii Philadelfi: Økonomisk Ballance mm. 1759. Citeret af nr. 15, s. 335, og nr. 21, s. 618.
3. Hilmar von Lütten: Nachricht über den Fund der goldende Hörner. I: Schleswig-Holsteinsche Anzeigen 1761, s. 290-91.
4. Martin Richard Flor: Nachrichten von Tundern. I: J. F. Camerer: Vermischte historisch-politische Nachrichten von einigen merkwürdigen Gegenden der Herzogthümer Schleswig und Holstein. II. Leipzig 1762. Kap. III. Jvf. nr. 7.
5. Erich Pontoppidan: Den danske Atlas. VII, Kbh. 1781, s. 282 (ved Hans de Hofman).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

6. Joh. Jac. Tetens: Reisen in die Marschländer an der Nordsee. I, s. 151-154. Leipzig 1782.
7. Anon.: Schleswig-Holsteinische Provinzial Berichte 1789, s. 246. Trykt efter en suppleret afskrift af nr. 4.
8. Anon.: Schleswig-Holsteinische Provinzial Berichte 1790, s. 709f. Kommentarer til og omtale af nr. 6.
9. Anon.: Schleswig-Holsteinische Provizial Berichte 1793, s. 102. Omtale af knipling i Plön.
10. August Niemann: Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde. I, s. 756-61, Schleswig 1799.
11. A. v. Essen: Fragmente aus dem Tagebuch eines Fremden. Kopenhagen 1800, s. 75-89. Denne kilde var tidligere tillagt Peter v. Sixtel.
12. M. C. G. Lehmann: Über das Alter und den Ursprung der Tonderschen Spitzenmanufaktur. I: Schleswig-Holsteinische Landeszeitung 1807, s. 161ff. og i dansk oversættelse i: Handels- og Industritidende 1810, nr. 66, s. 263-64.
13. Christian Friderich Meyer: Über die Fabrikation und den Absatz der sogenannten Tondernschen Spitzen, mit Rücksicht auf die gegenwärtigen Umstände und Verhältnisse. I: Neue Schleswig-Holsteinische Provinzial Berichte, 1812, s. 529-562, og med en rettelse af en anonym K. i samme tidskrift 1814, s. 514-517. Dette gengivet på dansk i uddrag i: Efterretninger fra Selskabet for indenlandsk Kunstflid II, s. 621-632.
14. Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørning Lehn. Kbh. 1815, s. 157-161. I kapitlet om »vindskibelighed«.
15. Fr. Thaarup: Statistisk Udsigt over den danske Stat i Begyndelsen af Aaret 1825, Kbh. 1825, s. 334-336.
16. N. Falck: Sammlungen zur nähern Kunde des Vaterlandes. Bd. III, Altona 1825. Citeret forkert hos Ludwig Andresen nr. 69, s. 281. Kilden ej verificeret.
17. Georg Hanssen: Statistiche Forschungen über das Herzogthum Schleswig. I. Die Küstenstrecke von der Brede Aue bis zur Wid Au, Heidelberg 1832, s. 32-34. II. Das Amt Hadersleben. Altona 1835, s. 55-65.
18. A. C. Gudme: Schleswig-Holstein. I. Statistik beider Herzogthümer. Kiel 1833, s. 224-226.
19. J. A. Petersen: Wanderungen durch die Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg. III. Nordfriesland. Kiel 1839, s. 473-83.
20. Adolph Fr. Bergsøe: Den danske Stats Statistik. II, Kbh. 1847, s. 346-348.
21. O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold indtil Begyndelsen af 1848. Kbh. 1850, s. 609-624.
22. Corpus Constitutionum regio Holsaticarum, bd. I, Altona 1749, s. 1005 (forbud mod at bære udenlandske kniplinger 16. 4. 1736), do., s. 1420 (Toldfrihed for tønderske kniplinger 18. 3. 1724), og do., III, Altona 1753, s. 914-916 (bestemmelser vedr. brug af kniplinger i Rendsborg 9. 12. 1720).
23. Chronologisches Verzeichniss der verschiedenen königlichen und fürstlichen Verordnungen und Verfügungen der Herzogthümer Schleswig und Holstein von 1579 an bis 1792. Flensborg og Slesvig 1796-1804.
24. Lovlexicon eller Alfabetisk Repertorium over den danske Lovgivning og de dertil henhørende offentlige Aktstykker. Kbh. 1840. (10 forordninger ang. kniplingshandlere i tiden 1763-1829).

II. *De klassiske europæiske standardværker i bogform indtil 1920 og et udvalg fra perioden 1969-1989.*

25. Bury Palliser: A History of Lace. 1. udg. London 1865.
26. Joseph Seguin: La Dentelle. Paris 1875.
27. Tina Frauenberger: Handbuch der Spitzenkunde. Leipzig 1894.
28. Elsa Cronbach: Die österreichische Spitzenhausindustrie. 1907.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

29. Moritz Dreger: Entwicklungsgeschichte der Spitze. 1910.
30. Pierre Verhaegen: La Dentelle Belge. 1912.
31. Marie Schütte: Alte Spitzen. 1914.
32. M. Kefer-Mali: Causeries sur l'histoire de la dentelle. 1919.
33. L. W. van der Meulen-Nulle: Spetsar. Stockholm 1969.
34. Ernst-Erik Pfannschmidt: Twentieth-Century Lace. London 1975.
35. M. Simeon: A History og Lace. Stainer & Bell 1979.
36. Pat Earnshaw: The Identification of Lace. 1980
37. M. Risselin-Steenebrugen: Trois Siecles de Dentelles. Brüssel 1987.
38. Pat Earnshaw: A Dictionary of Lace. 1982.
39. Sally Johanson: Knypling i Östergötland. Vadstena 1983.
40. Friedrich Schöner: Enzyklopädie der Spitzen-Techniken. Leipzig 1984.
41. F. V. Jackson (Mrs. F. Nevill): Old Handmade Lace. With a dictionary of Lace (opr. London 1900). Nytryk, New York 1987.

III. *Danske monografier vedr. Tønder-kniplingerne.*

42. Emil Hannover: Tønderske Kniplinger. Katalog over Udstillingen Kbh. 1908.
43. Emil Hannover: Tønderske Kniplinger. Samme tekst. Kbh. 1911. Ny udg. 1974.
44. Sig. Schoubye: Kniplingsindustrien på Tønder-egnen. Tønder 1954. Ny udg. 1968.

IV. *Historiske bidrag om Tønder-kniplingerne i topografier, årbøger og tidsskrifter.*

45. Erich Carstens: Die Stadt Tondern. 1861, s. 70-71.
46. J. H. Mestorf: Zur Geschichte der Spitzen. I: Zeitschr. der Gesellschaft für Schl.-Holst.-Lauenburgische Geschichte, bd. 14, 1884, s. 201-224.
47. ? Kinder: Urkundenbuch zur Chronik der Stadt Plön, Plön 1890, s. 310, 441, 470.
48. Fr. Jürgensen West: Den tønderske Kniplingsindustris Blomstringstid. I: Sønderjyske Årbøger 1901. s. 104-141.
49. Heinrich Sauermann: Führer durch das Kunstgewerbemuseum der Stadt Flensburg. 1903, s. 17.
50. E. K. Schramm: Die alte Tondernsche Spitzenindustri. I »Daheim« 1905, nr. 29.
51. Otto Lausten Ottzen: Der Kreis Tondern. Tønder 1906, s. 76-82.
52. Sara Rasmussen: Tønderske Kniplinger. I: Tidsskrift for Industri, 1907, s. 28-36.
53. Ludvig Andresen: Acta Tunderensia. Mitteilungen aus einer tondernschen Kopiensammlung. I: Zeitschr. der Gesellschaft für Schl.-Holst. Geschichte, bd. 39, 1909, s. 210-213.
54. H. C. Davidsen: Kniplingsindustrien på Vesteregnen. I: Sprogforeningens Almanak 1909, s. 1-14.
55. Fr. Jürgensen West: Den tønderske Kniplingsindustri ved Aar 1800. I: Sønderjydske Aarbøger 1909, s. 206-39.
56. Berta Olbricht: Über Tondernsche Spitzen. I: Stickerei-Zeitung, Darmstadt 1910, hæfte 8.
57. Ludwig Andresen: Die tondernsche Spitzenklöppelei. I: Bilder aus der Heimat, 1911, nr. 13 og 14, samt i: A. J. Lorenzen: Meine Heimat Nordschleswig, Haderslev 1912, s. 68-79.
58. Ludvig Andresen: Zur Geschichte der Tondernschen Spitzen. I: Die Heimat, 1913, s. 17-25.
59. Ludvig Andresen: Tondernsche Klöppel-Spitzen. I: Stickerei-Zeitung, Darmstadt 1913, s. 114-123.
60. Fr. Jürgensen West: En Episode af Kniplingshandelens Historie. I: Historiske Meddelelser om København 1924, s. 325-331.
61. Elna Mygdal: Tønderknipling. I: Tønderbogen, 1925, s. 64-73.
62. Nicolai Haase: Das Aufkommen des gewerblichen Grossbetriebes in Schleswig-Holstein (bis zum Jahre 1845). I: Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, bd. 11, Kiel 1926, s. 299-318

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

63. A. W. Dührsen: Die Spitzen-Industrie in Schleswig-Holstein. I: Schleswig-Holstein. Unterhaltungsbeilage der Kieler Zeitung nr. 27, 1928, og i Neue Tondernsche Zeitung 4. 7. 1928.
64. Fr. Jürgensen West: Den tønderske Kniplingsindustri i 1840'erne. I: Sønderjydske Aarbøger 1928, s. 1-17.
65. Thorvald Petersen: Tønder Bys Legater. Tønder 1933.
66. N. A. Jensen: Et Blad af Kniplingsindustriens Historie. I: Godt Mod, Tønder 1935, s. 7-21 (1. udg. 1910) mm.
67. Ludwig Andresen: 200 Aars Vajsenhus i Tønder 1735-1935, Tønder 1935, s. 11-14.
68. Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869. Kiel 1937.
69. Ludwig Andresen: Geschichte der Stadt Tondern bis 1627. Flensborg 1939, s. XXII, 209, 227, 233, 281.
70. Ludwig Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern. Flensborg 1943, s. 110 og 118.
71. J. O. Bro Jørgensen: Kniplingshandelen og kniplingsindustrien. I: Industriens Historie i Danmark 1730-1820. Kbh. 1943, s. 46-49.
72. M. Mackeprang: Kniplingsindustrien. I: Tønder gennem Tiderne. Tønder 1943, s. 110-111.
73. Holger Hjelholt: Byen og dens næringsveje. I: Tønder gennem Tiderne. Tønder 1943, s. 185-195.
74. Ebba Busch: - og gamle kniplinger. I: Skalk, nr. 1, 1961, s. 19-28.
75. Eike Garmsen: Aus der Geschichte der Tondernschen Spitzenklöppelei. I: Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, 1963, s. 4-66.
76. Ebba Busch: Erhvervskontrol med kniplersker i Nordslesvig. I: Arkiv 1968, s. 65-77.
77. Ebba Busch: En kvindelig kniplingsforlægger. I: Folkeminder 14/15, 1969, s. 97-112.
78. Nicolai Haase: Die Spitzenklöppelei in Lügumkloster im 18. Jhrt. I: Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, 1977, s. 133-149.
79. Matthias Lunding: Rejsedagbog 1787. Udg. af Charlotte Paludan. I: Kulturminder 1979, s. 49-52.
80. Ebba Busch: Mønstertegning til kniplinger. Nationalmuseet. Kbh. 1980. (selvstændig publikation). Fra Flensborg Museum.
81 Sig. Schoubye: Johan & Geske Steinbeck. Myten om grundlæggeren af den tønderske kniplingeindustri. I: Nordslesvigske Museer XI, 1984 s. 57-76.
82. Vibeke Harsberg: Kniplingsindustri. I: Træk af den sønderjyske Industris Udvikling 1850-1864. Aabenraa 1988, s. 88-94.

V. *Folkloristiske, etnologisk/biografiske bidrag i håndbøger, dagbøger, årbøger og tidsskrifter.*

83. N. C. Rom: Den danske Husflid, dens Betydning og dens Tilstand i Fortid og Nutid. 1874.
84. H. F. Feilberg: Barndomsliv i Vesteregnen. I: Sønderjyske Aarbøger 1897, s. 180-186.
85. N. A. Jepsen: Geske Marie Outzen. I: Godt Mod, 1910, s. 23-75. Jvf. nr. 66. Hans Nicolay Boysen og M.C. Matthiesen, s. 84-93.
86. Claus Eskildsen: Gamle Lisette fortæller om Knipling i 80 aar. I: Sønderjydsk Maanedsskrift 1927, s. 65-69.
87. M. H. Nielsen: Fra den gamle Kniplestue. I: Sønderjydsk Maanedsskrift 1928, s. 65-69, 99-103 og 1929, s. 113-119.
88. Peter Kr. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog (1813-58). I: Sønderjydske Årbøger 1954-55. 1955 udgivet som selvstændig publikation i Historisk Samfund for Sønderjyllands Skriftrække (nr. 15).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

89. Ebba Busch: En »storkerede« fra Vesteregnen. I: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, s. 101-107.
90. Ebba Busch: Fra en kniplerskes ugebog. I: Sønderjyske Årbøger 1966, s. 66-79.
91. Bodil Tornehave: Regnskabsmetoden i Berthe Marie Alexandersens ugebog. I: Sønderjyske Årbøger 1966, s. 80-85.
92. Ebba Busch: Miljøforskning over kniplersker ud fra kirkebøger. I: Arkiv 1971, s. 271-281.
93. Ebba Busch: Kniplersker på Gram og Nybøl Gods 1761. I: Erhvervshistorisk Årbog 1972, s. 60-72.
94. Ebba Busch: En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860. I: Erhvervshistorisk Årbog 1973, s. 190-236.
95. Marianne Zenius: Knipleskolen fra Nørre Sejerslev. I: Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1974, s. 121-130.
96. Anne Kjems: Martin Linnet, Niels Ebsen og Hans Hansen. I: Kniplinger og Knæpkager, Flensborg 1983, s. 50, 53 og 59.
97. Birgitte Wistoft: En kniplingskræmmers regnskabsbog fra Løgumkloster. I: Løgumkloster Studier 1984, s. 205-19.
98. Johannes Lind: Kniplersker i Nr. Løgum sogn udsat for computerbehandling. I: Sønderjysk Månedsskrift 1985, s. 1-10.
99. Peter Kr. Iversen: Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog 1831-36. 1988. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 67.

VI. *Kniplingsdame-publikationer 1920-1950*

100. Hansigne Lorenzen: Den tønderske Kniplingsindustri i Nutiden. I: Sønderjyllands Centralforenings Festskrift 1920, s. 108-114.
101. Hansigne Lorenzen: Tønderske Kniplinger. Kbh. 1926.
102. Hansigne Lorenzen: Den tønderske Kniplingsindustri. Radioforedrag 15. 1. 1930.
103. Emma Kyster: Tønderske Kniplinger. Kolding 1931.
104. Xiane Manicus. Danskheden og Tønderkniplingerne. I: Haandarbejdets Fremme nr. 25, 1941, s. 397-401.
105. Meta Tønder: Tønder Kniplinger. Udg. i anledning af Tønder bys 700 års jubilæum. Tønder 1943.
106. Københavns Damekreds for Tønderkniplinger. I: Haandarbejdets Fremme nr. 3, 1949, s. 29-32.
107. Johanne Manthey-Wagner: Om Tønderkniplingssagen. I: Haandarbejdets Fremme nr. 4, 1949, s. 50.
108. Esther Winkel: Træk af Kniplingskunstens Historie. I: Sønderjysk Månedsskrift 1975, s. 317-339.
109. Esther Winkel: Om kniplemønstre. I: Sønderjysk Månedsskrift 1980, s. 333-338.

VII. *Nye mønsterbøger og forlæg 1944-1989.*

110. Johanne Nyrop-Larsen: Tønderknipling. Berlingske Haandarbejdsleksikon, 1944, s. 303-313.
111. Meta Tønder: Kniplinger. Tønder 1948.
112. Meta Tønder: 33 Tønderkniplinger. Tønder 1954.
113. Johanne Nyrop Larsen: Knipling efter Tegning. 1955.
114. Meta Tønder: Kniplinger. Tønder 1980.
115. Marianne Ploug: Knipling. Den gamle By, Århus, 1984.
116. Karen Trend Nissen: Knipling 3. Tønder Knipling. 1986.
117. Charlotte Rud: Knipling efter Tegning 2. Tønderknipling. 1989.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Da den betydelige fra Løgumkloster stammende håndværks- og industrihistoriker Nicolai Haase til sin bog om storindustriens opståen i Slesvig-Holsten skulle skrive et afsnit om kniplingsindustrien langs den nordslesvigske vestkyst (nr. 62), indledte han det med at konstatere, at intet andet produktionsområde i vort landskab har beskæftiget historieforskere og lokalhistorikere mere end kniplingsindustrien, og at det som han ud fra nationaløkonomiske synspunkter skriver i anførte bog snarere må opfattes som en sammenfatning af, hvad der allerede er forhånden, spredt i forskellige tidsskrifter og andre publikationer.

Det er rigtigt, at praktisk taget alt trykt kildemateriale vedrørende Tønderkniplingerne skal søges i ofte vanskeligt tilgængelig tidsskrifts- og årbogslitteratur. Af egentlige monografier foreligger kun 4 mindre, 3 dansk- og 1 tysksproget (nr. 42/43 og 44 samt 75, der vistnok foreligger i særtryk). Men ikke at Haases afhandling om Tønders kniplingsindustri blot er en kompilation. Den hører sammen med hans 48 år senere udgivne afhandling om kniplevirksomheden i Løgumkloster (nr. 78) til blandt de originaleste og vægtigste bidrag til emnet, et jævnbyrdigt sidestykke til Fritz Jürgensen Wests helt dominerende afhandlinger i Sønderjyske Årbøger (nr. 48, 55, 60 og 64).

Til brug for det kniplingsforskningscentrum som bør indgå i det påtænkte kniplingsakademi i Tønder er det lykkedes at tilvejebringe aftryk af 86 af de 88 egentlige »historiske« bidrag om Tønderkniplingen, hvorefter man direkte kan finde frem til alle relevante trykte informationer på ét sted.

Det samlede trykte materiale består af henved 1000 tekstsider (nr. 88 og 99 ikke medregnet), heraf de ca. 500 fra tiden indtil 1920, de andre 500 fra tiden mellem 1920 og 1989. De pågældende litteraturhenvisninger er dels et afgrænset område angående Tønderkniplingens omfattende tema, dels et afsnit af en større helhed. Omfanget er yderst varieret, fra ganske få linjer pr. henvisning til ca. 40 tekstsider. Teksterne er dels dansk-, dels tysksprogede:

	Før 1920	Efter 1920
Dansk-sprogede:	18	36
Tysk-sprogede:	28	6

Kun to (nr. 12 og 13) foreligger på både dansk og tysk.

Det må erkendes, at det til nu foreliggende litterære kildestof må ses som brudstykker af et mønster. *Bogen* om de tønderske kniplinger er ikke skrevet. Mon ikke Tønder kommune burde markere sit 750 års jubilæum i 1993 ved at foranledige dette gjort?

Indtil da har vi kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog (nr. 88 og 99) at glæde os over. - Med udgivelsen af denne, den mest imponerende og charmerende skildring af det tønderske kniplingsmilieu, har *Peter Kristjan Iversen* leveret det fornemste bidrag til vor landsdels kniplingshistorie.

Alfabetisk forfatterregister

Knud Aagaard, 14
Ludwig Andresen, 53, 57, 58, 59, 67, 68, 69, 70
Adolph F. Bergsøe, 20
J. O. Bro-Jørgensen 71
Ebba Busch, 74, 76, 77, 80, 89, 90, 92, 93, 94
Erich Carstens, 45
Else Cronbach, 28
Caspar Danckwerth, 1
H. C. Davidsen, 54
Moritz Dreger, 29
A. W. Dühren, 63
Pat Earnshaw, 36, 38
Claus Eskildsen, 86
A. von Essen, 11
N. Falck, 16

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

H. F. Feilberg, 84
Martin R. Flor, 4
Tina Frauenberg, 27
Eike Garmsen, 75
A. C. Gudme, 18
Nicolai Haase, 62, 78
Emil Hannover, 42, 43
Georg Hanssen, 17
Vibeke Harsberg, 82
Holger Hjelholt 73
P. Kr. Iversen, 88, 99
F. V. Jackson, 41
N. A. Jensen, 66, 85
Sally Johannson, 39
M. Kefer-Mali, 32
Kinder, 47
Anna Kjems, 96
Emma Kyster, 103
M. C. G. Lehmann, 12
Johannes Lind, 98
Hansigne Lorenzen, 100, 101, 102
Matthias Lunding, 79
Hilmar v. Lütten, 3
M. Mackeprang, 72
Xiane Manicus, 104
Johanne Manthey-Wagner, 107
Chr. Fr. Meier, 13
J. H. Mestorf, 46
L. W. van der Meulen-Mulle, 35
Elna Mygdal, 61
M. H. Nielsen, 87
August Niemann, 10
Karen Trend Nissen, 116
Johanne Nyrop-Larsen, 110, 113
Berta Olbricht, 56
Otto Lausten Ottzen, 51
Bury Palliser, 25
J. A. Petersen, 19
Thorvald Petersen, 65
Ernst-Erik Pfannschmidt, 34
Marianne Ploug, 115
Erich Pontoppidan, 2, 5
Sara Rasmussen, 52
O. J. Rawert, 21
M. Risselin-Steenebrugen, 37
N. C. Rom, 83
Charlotte Rud, 117
Heinrich Sauermann, 49
Sig. Schoubye, 44, 81
Fridrich Schöner, 40
E. K. Schramm, 50
Marie Schuette, 31
Joseph Seguin, 26
M. Simeon, 35
Joh. Nic. Tetens, 6
Fr. Thaarup, 15
Bodil Tornehave, 71
Meta Tønder, 105, 111, 112, 114
Pierre Verhaegen, 30
Fr. Jürgensen West, 48, 55, 60, 64
Ester Winkel 108, 109
Birgitte Wistoft, 77
Marianne Zenius, 95

Claus Eskildsen

- omkring en bibliografi

Af PETER KR. IVERSEN

For den yngre generation siger Claus Eskildsens navn ikke så meget. Slægtleddet omkring de 60 vil for de flestes vedkommende næppe heller forbinde noget særligt ved navnet, men når man nævner Ole Bole-bøgerne, som vel de fleste danske børn lærte at læse efter i 1930'erne og 1940'erne, vil man nikke genkendende, og Claus Eskildsen var Ole Boles far. Det var ham, der havde udtænkt det geniale læsebogssystem, som sammen med Storm P's tegninger

fortsættes side 174

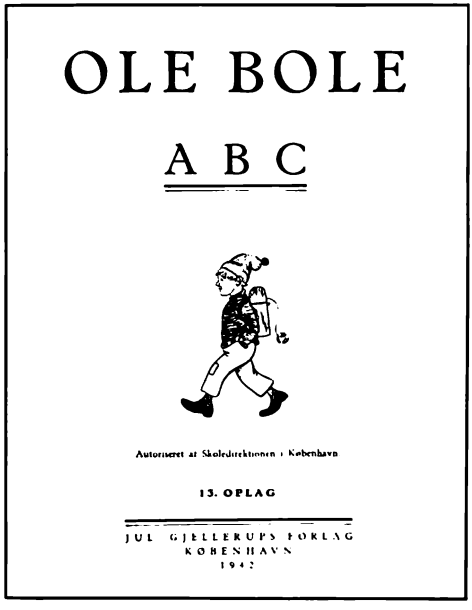

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Det sker –

Den store stil

Sønderjyllands Kunstmuseum er begyndt på et helt nyt indsamlingsområde. Vi har i forvejen en fornem samling af danske surrealister. Men denne samling flagrede lidt ud i den tomme luft. Surrealismen har egentlig ikke så meget at gøre med den danske tradition, vores øvrige samlinger knytter sig til.

Derfor stillede vi os spørgsmålet: hvordan skal vi bringe denne fine samling ind i en sammenhæng, der skaber et fundament for forståelsen af den?

Det førte til et nyt spørgsmål: Hvor henter surrealismen sine kilder fra? Såmænd fra alt det, der ikke gælder for god tone, fra det såkaldte smagløse.

Og så når det drejer sig om kunst? Hvad er det værst tænkelige af den slags? Jo, den slags der kaldes salonkunst, hvilket især er den pompøse franske kunst fra forrige århundrede.

Et salonbillede skal udtrykke de store følelser, de helt store menneskelige problemstillinger: den store frustration, den store fortvivlelse, den store livsglæde osv. Disse idag så foragtede kunstværker handler først og fremmest om, hvem vi selv er, og hvad kunstneren skal stille op med sig selv.

Og dette sidste er måske det vigtigste tema i den franske salonkunst. Buddene på et svar blev meget melankolske, ligesom det hovedværk af en af de helt store franske salonkunstnere, Sønderjyllands Kunstmuseum takket være Andelsselskabet Tønderhusfond netop har kunnet erhverve.

Det er Charles Gleyres maleri fra begyndelsen af 1840'erne med titlen »Bristede illusioner«. Her ser man en midaldrende mand i antikt klædebon, siddende modfalden i aftenskumringen ved »livets flod« (det er Nilen). For hans fødder ligger en bristet lyre og ud i skumringen sejler en båd med fagre kvinder. Livet glider ham af hænde, kraften er brudt, og kun vemod er tilbage.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

på de nordslesvigske museer

Aabenraa Museum

20. maj til 4. juni *Aabenraa Fotoklub*
Klubbens årligt tilbagevendende udstilling af medlemmernes billeder.

Midtsønderjyllands Museum, Gram

fra 30. april *Dinosaurer*
Udstillingen fra Geologisk Museum i København må ikke forveksles med gummikopierne i Tivoli. Se omtalen i nr. 4, s. 124.

28. maj *Fugletur*
Morgentur i slotsparken med lærer Niels Thomsen fra Tønder. Kaffe og rundstykker på museet bagefter. Kl. 3.15!

Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder

til 28. maj *Closed Circuit*
Separatudstilling med værker af den tyske maler Rainer Grodnick.

Haderslev Museum

13. maj til 18. juni *The American Quilt*
Udstillingen af amerikanske tæpper fra 1840 til 1930 i nybyggernes traditionelle teknik. Brugsgenstande, håndarbejde, kunstværker inspireret af natur, historie, politik, religion og den nære verden. Arr. af »the American Quilt«.

Museet på Sønderborg Slot

fra 18. april *1864 i samtidens billeder*
Udstilling i anledning af 125-året for krigen i 1864 og 150-året for fotografiets opfindelse.

fra 30. maj *Kniplinger*
Den faste kniplingsudstilling er udvidet i anledning af »Kniplingsfestival -89« 1. - 4. i juni i Tønder.

Jo, maleriet er temmelig grinagtigt og overspændt. Men hvorfor? Fordi vi af en vild og udefineret angst for livet har valgt at skyde alt det inderlige og det væsentlige fra os som noget urent og noget smagsløst. Og hvad er der så tilbage? Levende døde, eller....?

I vore dage, hvor alle har den såkaldte gode smag, altid gør det rigtige, kan det være forfriskende at gøre det helt forkerte. Det var det surrealisternes gjorde, den gang deres kunst havde en direkte mening. – Det gør vi så.

Jørn Otto Hansen

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

gjorde det så attraktivt for børnene. Ole Bole A.B.C. kom ialt i 30 oplag og blev trykt i 831.000 eksemplarer. Claus Eskildsen var også en af medudgiverne af Oles første Læsebog, og denne bog kom fra 1927 i 17 oplag i vel over 300.000 eksemplarer. Foruden læse- og lærebøger for småbørn og deres undervisning udstrakte hans pædagogiske forfatterskab sig over lærebøger i psykologi og tyskundervisning. Ja, selv idræt har han i sin unge dage beskæftiget sig med.

Claus Eskildsen var imidlertid mere end skolebogsforfatter. Han var fra midten af trediverne en af landets mest benyttede foredragsholdere, og der er vel næppe den by eller egn, hvor man ikke har kunnet høre hans foredrag om »grænselære« eller om sydslesvigske forhold. De fleste af disse foredrag kom som artikler i Sønderjysk Månedsskrift og andre tidsskrifter for derefter at blive samlet i en bog »Dansk Grænselære«, der udkom i syv oplag og i et antal på 28.500 eksemplarer. Claus Eskildsen var således en af sin samtids mest læste danske forfattere.

Claus Eskildsen var stiftende medlem af Historisk Samfund for Sønderjylland og var med i foreningens første bestyrelse. Han var 1924 initiativtager til udgivelsen af Sønderjysk Månedsskrift og redigerede sammen med amtslæge, dr.med. H. Lausten-Thomsen tidsskriftet til 1947, altså i 23 år. I dette lange spand af år satte han med et utal af større og mindre artikler helt sit præg på tidsskriftet. Især indlagde han sig fortjeneste ved rubrikken Samleren, hvor han gennem mange år bragte et væld af folkoristisk stof. Herved lykkedes det ham at sætte mange i gang med indsamling og nedskrivning af dette stof, som kunne være nedarvet gennem mange slægtled. Og herved lykkedes det ham også af skaffe interesse for Sønderjysk Månedsskrift navnlig i vestslesvigske kredse. Historisk Samfund for Sønderjylland har således al god grund til at være taknemmelig over, at Lokalhistorisk Forening for Tønder Kommune nu har udsendt den store bibliografi over Claus Eskildsens meget omfattende forfatterskab, hvoraf en ganske væsentlig del er publiceret i Sønderjysk Månedsskrift. Foreningen har da også ydet støtte til udgivelsen.

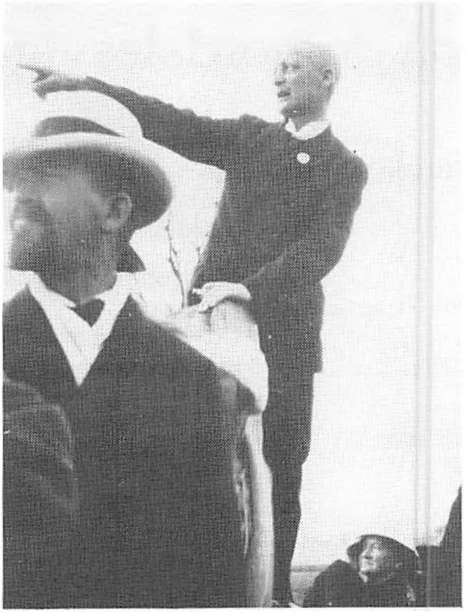

Claus Eskildsen viser rundt i Vestslesvig under det 2. hjemstavnskursus i Tønder i 1925. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

Claus Eskildsen var en utrolig flittig skribent. Foruden sine bøger og tidsskriftsartikler skrev han et utal af artikler til dagblade, især til Vestkysten, hvis lokalredaktør han iøvrigt var 1920-23. Her havde han mulighed for at blande sig i vesteregnens aktuelle forhold, men også den mere almindelige debat deltog han i og her gjorde bl.a. hans indgående kendskab til tyske forhold og mindretalsspørgsmål sig gæl-

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

dende. Hans forfatterskab strækker sig i tid fra en artikel i Die Heimat 1906 til hans sidste artikler om Sydslesvig i dagbladet København, 1947, som ved hans død blev genoptrykt i Sønderjysk Månedsskrift.

Normalt ordner man forfatterbibliografier rent kronologisk, hvorved man har mulighed for at følge forfatterens udvikling fra hans første til hans sidste arbejde. Dette princip har bibliotekar Knud Madsen, der har æren for udarbejdelsen af Eskildsen-bibliografien, imidlertid ikke fulgt, men han har i stedet gjort sig den umage at foretage en saglig opdeling af de mange titler. En sådan saglig ordning har naturligvis sine fordele, men det forudsætter for det første, at udgiveren nøjagtig ved, hvad de enkelte titler dækker over - og har har Knud Madsen gjort sig stor umage - og for det andet, at man må være klar over, at mange titler kan henføres til forskellige rubrikker. Det kan derved ikke undgås, og skal ej heller, at der må være mange krydshenvisninger, for at man kan være sikker på, at brugere har mulighed for at udnytte bibliografien optimalt. Og her kniber det, idet Knud Madsen - som næsten alle bibliotekarer har en tilbøjelighed til - vil have så meget så muligt med under de rent saglige rubrikker og så lidt som muligt topografisk placeret. Under gruppen: Enkelte byer og egne er der kun nævnt seks lokaliteter, hvoraf den ene endda er Sydvestjylland og der er ingen krydshenvisninger til de mange andre titler, som især omfatter vestslesvigske lokaliteter. F.eks. er det særdeles uheldigt, at de, der søger oplysninger om Døstrup sogns historie, ikke kan finde en henvisning fra den topografiske rubrik til uddragene af pastor Jørgensens helt enestående kirkekrønike, der er nævnt under flere af de saglige rubrikker, men især under: Kirkelige forhold. Kirkehistorie (nr. 13-21). Ved udarbejdelsen af en bibliografi må man stedse have i tankerne, hvorledes den bedst kan være brugerne til nytte, og efter min erfaring vil man som oftest spørge: Hvad findes der vedrørende den og den lokalitet.

Men iøvrigt gør den flittige bibliograf i indledningen rede for de principper, han har anvendt ved udarbejdelsen, og det fremgår heraf, at han har medtaget så at sige alt, som Eskildsen har fået trykt. Det gælder selvstændige bøger og pjecer, afsnit i bøger tidsskrifts- og avisartikler. Der redegøres omhyggeligt for, hvilke bibliografiske hjælpemidler, der er benyttet, og hvilke tidsskrifter og aviser der er gennemgået systematisk. Også Claus Eskildsens privatarkiv på landsarkivet, indeholdende mange avisudklip, er gennemset.

Ialt er der registreret 794 titler, og Knud Madsen har med ganske enkelte undtagelser set dem alle i original. Langt de fleste vedrører artikler i Vestkysten, men også bidragene i Sønderjysk Månedsskrift fylder pænt op i den store sammenhæng. Bibliografien afsluttes med et kapitel, der registrerer et udvalg af litteratur omkring Claus Eskildsen til brug for dem, der gerne vil have yderligere oplysninger om denne interessante personlighed. Endelig der der et person- og titelregister, mens man derimod savner et stedregister, som kunne have afhjulpet de manglende krydshenvisninger. Men alt i alt et nyttigt værktøj ikke blot til belysning af Claus Eskildsens virke, men også som hjælpemiddel til studiet af Vestslesvigs historie.

Knud Madsen: Seminarielærer Claus Eskildsen 1881-1947. En bibliografi, 128 s. Forlaget Neffen, Tønder, 1988. Pris: 98 kr.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Bønderby

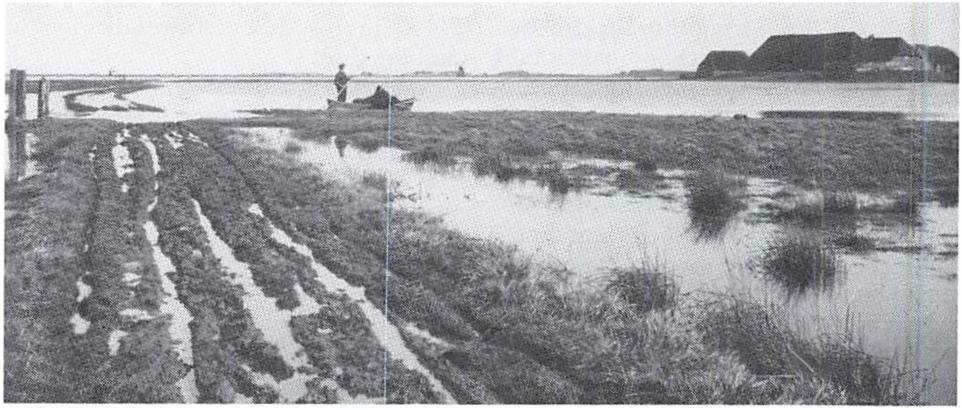

Hver vinter omdannedes Bønderbys sydlige opland til et ufremkommeligt amfibieland. På billedet ses yderst til højre gården Supskog, der indtil en hårdhændet ombygning 1957-58 var det bedste eksempel på en bevaret marskgård. Møllerne, der skimtes i baggrunden er to af de tidligere mere end 40 afvandingsmøller langs Vidåen. Fot. 1913, H. C. Davidsen, i Historiske Samlinger, Aabenraa.

Bønderby er en lille by, hvis jorder består af både muldjord (gest) og klægjord (marsk). Indtil afvandingen stod det meste af marskjorden under vand om vinteren. Det var indvandet, der ikke kunne komme ud i Vidåen og dermed til havs, for det vand, der strømmede til øst fra og mødte vandet fra vore arealer. Når vandet så sank henimod foråret og man stod oppe på banken syd for byen, kunne man hen i marts måned se en hel flåde af både med sejl oppe ude i marsken. Det var husmænd og bådsmænd, som vi kaldte dem, ude fra Rudbøl og Rosenkrands, der sejlede deres møddinger op ad vandtoget, som den lille strøm hedder, der løber op i marsken. De solgte gødningen til os på gesten, selv havde de kun lejet jord i Gudskog og i kogene og havde derfor ingen brug for gødning. Det var gerne de samme købere og sælgere år efter år. Bådene skulle under Herredsvejbroen, som dengang var bygget i en bue, og der skulle derfor sejles, når vandet havde en vis højde, thi var der for højt vand, kunne de ikke komme under broen, og bagefter, når der var for lidt vand, gik det heller ikke. Den belejlige tid skulle jo passes, men det var helt morsomt at se alle de mange sejlere ude i marsken. Enhver båd kunne tage to vognlæs. Ved Herredsvejen havde vi så lavet nogle landingssteder, der er for en del der endnu, hvor de lagde møget, og når der var mere møg, end møddingstederne kunne rumme, kunne vi få lov at lægge det i Lycks fenne og også ved siden af vejen, hvorfra vi så siden kørte det op i marken.

Peter I. Iversen: Minder fra Bønderby, 1959, s. 22f

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK